

University of Groningen

Emblemen van lijdzaamheid

Touber, Jetze Jacob

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Touber, J. J. (2009). *Emblemen van lijdzaamheid: Recht, geneeskunde en techniek in het hagiografische werk van Antonio Gallonio (1556-1605)*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. [S.n.].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Martyrologische techniek

5.1 Inleiding

De lichamen van martelaars werden blootgesteld aan de meest uiteenlopende destructieve krachten. De folteringen die Gallonio beschreef, werden soms door zulke ingenieuze mechanieken teweeggebracht, dat de martelaars naar de achtergrond schoven en het betoog vooral ging over het mechanisme van de apparatuur. Aangezien het martelaarschap in de eerste plaats een getuigenis was van het geloof en de foltering van secundair belang was, lag het niet voor de hand dat een priester zich juist concentreerde op de mechanische aspecten van het martelaarschap. Door dit toch te doen, reageerde Gallonio op de thematiek van het uitvinderschap en de techniek. Deze thematiek kreeg in de decennia waarin hij leefde veel aandacht en zij verdroeg zich slecht met de lijdzaamheid die hij predikte.

De oratorianen vierden deze lijdzaamheid als een christelijke tegenhanger van wereldlijke ambitie, zoals bleek in de triomftocht die zij organiseerden ter ere van Flavia Domitilla, Nereus en Achilles. De prinses en haar dienaren ondergingen het heidense geweld zoals het christelijke strijders betaamde, zonder tegenstand te bieden, in de zekerheid dat hen in de hemel een beter leven wachtte. De metafoor van de christelijke soldaat heeft Gallonio met de beschrijvingen van zijn foltermachines aangevuld. De instrumenten als de katrol, de pers en het houten paard waren als mechanische onderdelen van een sacrale oorlogsmachine, waarbij natuurlijk niet de *milites christi*, maar juist hun tegenstanders, de *nefarii carnifices*, aan de hendels en wielen draaiden. Terwijl de jonge, weerloze vrouwen de echte christelijke strijders waren, was het wapentuig van hun mannelijke familieleden het materiaal waarmee zij hun lijdzaamheid konden bewijzen.

De Italiaanse editie van het martelaarstraktaat was als een martyrologisch machinetheater. Gallonio reconstrueerde hierin de afzonderlijke folterinstrumenten in een combinatie van woord en beeld. Aan de resulterende martyrologische emblemen kon zijn publiek in een oogopslag zien welke prestaties de martelaars en martelaressen hadden verricht. In de Latijnse editie werd de relatie tussen illustraties en tekst minder direct, terwijl de verklarende teksten uitgebreider, zorgvuldiger verantwoord en kritischer werden. Zoals de Latijnse editie van de *Vita* van Neri meer medisch jargon bevatte dan de Italiaanse editie, zo bevatte ook de Latijnse editie van het martelaarstraktaat meer technisch jargon. Gallonio ging in zijn besprekingen van de folteringen dieper in op de verschillende technische aspecten van de apparaten. Gallonio trad in discussie met profane schrijvers die niets met de heiligencultus te maken hadden en de betekenis van de martelaar als getuige van het christelijke geloof raakte op de achtergrond.

In de martelaarstraktaten verklaarde Gallonio de betekenis van termen, hij benoemde concepten, en hij liet deze termen en concepten illustreren. In de Italiaanse editie waren de illustraties een integraal onderdeel van het multimediale onderricht in martyrologische kennis. De reeksen uitgebeelde folterinstrumenten waren, samen met de verklarende teksten, effectief om de dynamiek van het martelaarschap beknopt en efficiënt over te brengen. In de Latijnse editie zijn de illustraties niet alleen geringer in aantal, ze zijn ook minder nauwkeurig. In deze gravures is te zien dat Gallonio elementen uit de seculiere werkvelden vooral om retorische redenen in zijn geschriften heeft verwerkt. Gallonio was niet geïnteresseerd in de techniek als zodanig, maar hij gebruikte haar wel om het christelijke martelaarschap als alternatief te plaatsen tegenover menselijke uitvindingen en de daarmee gepaard gaande wereldlijke roem.

5.2 Adel, emblematiek, machinerie

Een groot deel van de biechtelingen en devote volgelingen van het Oratorium behoorde tot de aristocratie. Gallonio zag zich voor de taak gesteld de ambitie van deze aristocratische leken om te buigen tot nederige devotie. Deze ambitie stimuleerde de aristocratie vanouds tot gewelddadige wedijver, op het slagveld, in het duel of anderszins. Ambitie stimuleerde ook het menselijke vernuft tot het ontwerpen van allerlei machinerie, die weer van pas kon komen in de strijd. Tegenover de producten van de menselijke wedijver en het menselijke genie stelde Gallonio zijn attributen van wereldverzaking: zijn martyrologische machinerie.

Heraldische wapens van de christelijke aristocratie

Als geestelijk vader wilde Gallonio zijn biechtelingen een strijdbare vorm van lijdzaamheid bijbrengen. Dit blijkt duidelijk uit zijn *historia* van Elena Massimo. Deze biecht dochter had in haar dertien levensjaren weinig tot stand kunnen brengen. De voornaamste deugd die Gallonio haar toeschreef, was dat ze de ziekte die haar vernietigde gelijkmoedig accepteerde. Elena had aanvankelijk haar leven willen geven in de strijd tegen de ketterij in Engeland. De ziekte die haar trof en waaraan zij na maanden overleed, badend in haar eigen bloed door de vele aderlatingen, was echter ook een waardige beproeving. Het was in deze periode niet ongebruikelijk dat jonge vrouwen het martelaarschap verlangden. Een tijdgenoot van Elena Massimo, de Spaanse Luisa Carvajal (1566-1614), had naar eigen zeggen vanaf haar veertiende voorgenomen naar Engeland af te reizen om het martelaarschap ondergaan. In 1606, toen zij veertig was, bereikte zij daadwerkelijk Engeland waar zij missiewerk begon. Hoewel zij twee keer is gearresteerd, stierf zij uiteindelijk, net als Elena Massimo, aan ziekte.¹

¹ '[...] et avvengachè, senza l'esser dai nimici del santo nome di Giesù privata di vita, terminasse felicemente i suoi giorni, fu però in parte conforme al suo voler consolata. [...] se ne volò doppo molti dolori sopportati da lei con maravigliosa costanza, rivolta nel suo sangue cavatole con diverse sorti di stratii e di tagli, non ancora satia di patire, come poco appresso

Gallonio noemt Elena een tweede Euphrosyna, waarmee hij benadrukt dat zij haar christelijke bekering had ondergaan als aristocratische jongedame die bewust een toekomst van weelde en macht had verworpen. Deze Euphrosyna was van haar huis in Alexandrië weggelopen om niet de rijkdommen van haar vader Paphnutius te erven. Na dertig jaar vermomd als man in een klooster te hebben verbleven, stierf zij. Haar vader vond haar toen eindelijk en was zo geraakt door het vrome leven dat zij had geleid, dat hij zelf ook intrad en zijn rijkdommen aan het klooster schonk. Door Elena Massimo met Euphrosyna te vergelijken, spoorde Gallonio niet alleen zijn jonge biechtdochters aan zich manmoedig over te geven aan de beproevingen waaraan God hen onderwierp. Hij richtte zich ook tot iemand als Elena's vader, Fabrizio Massimo, zelf opgegroeid temidden van het geweld dat typisch was voor de adel in deze periode. Deze edelman moest als een tweede Paphnutius zijn wereldlijke wapens afleggen en zich wapenen voor de spirituele strijd.²

Bij de bekering van de oorlogszuchtige aristocratie hoorden ook nieuwe, spirituele wapens. De mannen uit families als de Massimo en de Crescenzi waren sterk georiënteerd op het oorlogsbedrijf. Militaire ondernemingen die onder de banier van de katholieke kerk werden gevoerd, zoals de oorlog tegen protestantse legers in de Zuidelijke Nederlanden en tegen de Turken in Hongarije, hadden extra glans en oefenden grote aantrekkingskracht uit op de Italiaanse elite. De vele Italianen die in Habsburgse oorlogen vochten, hadden vooral een sterke reputatie in de aanleg van fortificaties en het ontwerp en het gebruik van belegeringswerktuigen en artillerie.³ Het lag voor de hand de aandacht van de Italiaanse aristocratie te trekken op het terrein waarop zij zelf gloreerde, dat van de militaire techniek.

De martyrologische machinerie van Gallonio was een arsenaal waaraan zijn publiek wapens kon ontleen om de strijd te voeren die een vroom leven

---

si dirà, allo Sposo.' Antonio Gallonio, *Historia della divotissima et spiritualissima vergine di Giesu Christo Helena nobilissima romana* ed. Domenico Rebaudengo (Rome 1857) 39. Over Luisa Carvajals mislukte poging als martelares te sterven: Elizabeth Rhodes, 'Luisa de Carvajal's counter-reformation journey to selfhood (1566-1614)', *Renaissance Quarterly* 51 (1998) 887-911.

² Gallonio, *Historia della divotissima et spiritualissima vergine*, 6-7. Over Fabrizio Massimo, zijn relatie tot de oratorianen en zijn gewelddadige verleden: Maria Teresa Bonadonna Russo, 'Quarto centenario del miracolo di Casa Massimo', *L'Urbe* 46 (1983) 1-12, aldaar 6-9. Voor het geweld dat endemisch was onder de aristocratie in de vroegmoderne tijd: Irene Fosi, 'Il governo della giustizia' in: Giorgio Ciucci ed., *Storia di Roma dall'antichità a oggi. Roma moderna* (Rome en Bari 2002) 115-142, aldaar 115-117; Idem, 'La giustizia e la sua immagine: propaganda politica e realtà nel pontificato sistino' in: Marco Fagiolo dell'Arco en Maria Luisa Madonna ed., *Sisto VI Roma e il Lazio* (Rome 1992) 59-82, aldaar 74-75.

³ Giampiero Brunelli, "Prima maestro, che scolare". Nobiltà romana e carriere militari nel Cinque e Seicento' in: Maria Antonietta Visceglia ed., *La nobiltà romana in età moderna: profili istituzionali e pratiche sociali* (Rome 2006) 89-132, aldaar 89 met n. 1 voor verwijzingen naar literatuur; Gregory Hanlon, *The twilight of a military tradition: Italian aristocrats and European conflicts, 1560-1800* (London etc. 2003 [1998]) 7, 69-86. Alleen al in Venetië verschenen tussen 1492 en 1570 meer werken over militaire onderwerpen dan in de rest van Europa samen. J.R. Hale, *Renaissance war studies* (Londen 1983) 429-470.

vereiste. Net als aardse wapens konden de martyrologische wapens dienst doen als heraldische emblemen. Gallonio kondigt in de eerste regel van de Italiaanse editie van het martelaarstraktaat aan dat hij de 'geëerde *impresa*' van de 'glorieuze strijders' van Christus heeft willen schetsen.⁴ De *impresa* van Gallonio waren de folterinstrumenten, die de martelaars met zich meedroegen als attributen, als waren het heraldische tekens. De *impresa* was een embleem, een combinatie van een beeld en een korte tekst die elkaar aanvulden.⁵ De *impresa* van de martelaars, afgebeeld in de gravures met korte tekstuele toelichtingen, waren de wapens waaraan zij direct herkenbaar waren. Zeker de gravures met meerdere types folterinstrumenten bij elkaar in de compositie van een *panoplia*, het schema van de wapenuitrusting van een Griekse hopliet, riepen een directe associatie op met de symbolen van de krijgshaftige aristocratie.⁶ Het was in deze periode niet ongebruikelijk martelaars voor te stellen als krijgers. Ook Ottavio Panciroli (1554-1624) presenteerde bijvoorbeeld in 1600 in zijn voorwoord bij *I tesori nascosti di Roma* de martelaars als soldaten, wiens relieken als de achtergebleven heraldische tekens waren.⁷ Antonio Bosio noemde de catacomben 'arsenalen waar de wapens te vinden waren om te strijden tegen de ketters'.⁸

Gallonio had zelf de nodige lectuur in huis over de oorlogvoering. Enkele titels in zijn boekencollectie waren in de bibliotheek van een geestelijke duidelijk op hun plaats, aangezien ze specifiek gingen over militaire ondernemingen in relatie tot de kerk. Zo had hij een verzameling anekdotes waarmee de Leuvense jezuïet Johannes Vermeulen de historische continuïteit van de

⁴ 'Havendo conseguito i gloriosi combattenti di Christo (le honorate imprese de'quali ho pensato in questo trattato abbozzare) mercè della santissima croce, virtù di poter resistere à contrarii grandi, e di superare le forze invincibili del demonio, e de gli Imperatori Gentili, e de i Re della terra, lor ministri; [...]', Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 1.

⁵ Dorigen Caldwell, 'The Paragone between word and image in *impresa* literature', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 63 (2000) 277-286; Kristen Lippincott, 'The genesis and significance of the Fifteenth-century Italian *impresa*' in: Sidney Anglo ed., *Chivalry in the Renaissance* (Woodbridge 1990) 49-76. Emblematiek zal ook in hoofdstuk 6 aan de orde komen.

⁶ De gravures met verzamelingen instrumenten om respectievelijk te geselen, te branden, te scheuren, en alle instrumenten bij elkaar: Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 53, 67, 75, 159. Zie ook Alessandro Zuccari, 'La politica culturale dell'Oratorio Romano nelle imprese artistiche promosse da Cesare Baronio', *Storia dell'Arte* 41 (1981) 171-193, in particolare 174-176.

⁷ Ottavio Panciroli, *I tesori nascosti di Roma* (Rome, Zanetti, 1600), geciteerd in Genoveffa Palumbo, "'L'Assedio delle reliquie" alla città di Roma. Le reliquie oltre la devozione nello sguardo dei pellegrini', *Roma moderna e contemporanea* 5 (1997) 377-399, aldaar 379.

⁸ '[...] arsenali dove si pigliar le armi per combattere contra gli Eretici e particolarmente contra gl'iconoclasti, impugnatori delle Sacre immagini, delle quali sono ripiei i cimiterii [...]', geciteerd in Simon Ditchfield, 'Leggere e vedere Roma come icona culturale (1500-1800 circa)' in: Luigi Fiorani en Adriano Prosperi ed., *Storia d'Italia Einaudi. Annali XVI Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di Papa Wojtyła* (Torino 2000) 31-72, aldaar 53.

militaire inspanningen van de Brabantse hertogen ter bescherming van de katholieke kerk wilde aantonen. Verder bezat hij een exemplaar van de inventaris van historische voorbeelden van de bereidheid en de geschiktheid van de Latijnse kerk met militaire middelen de belangen van de christelijke gemeenschap te verdedigen, van de hand van zijn eigen ordegenoot Tommaso Bozio. Bovendien bevatte zijn bibliotheek een rede waarin ene Scipione Pasquali de christelijke vorsten van Europa oproept ten strijde te trekken tegen de heidenen Ottomanen.⁹ Andere titels, daarentegen, hadden de antieke krijgskunst als onderwerp, zonder een duidelijk ecclesiologisch aspect. Zo bezat Gallonio een recente uitgave van Flavius Vegetius' verhandeling over het Romeinse krijgsoorlogsbetrijf, antiquarische werkjes van Jules César Boulenger (1558-1628) en Onofrio Panvinio over krijgsoorlogsbetrijf, een praktisch handboek over de oorlogvoering van ene Giovanni Francesco Fiammelli (1565-1613) en de reconstructie van het Romeinse leger door Justus Lipsius, *De militia romana*.¹⁰ Dit werk van Lipsius (1547-1606) was geen historische studie voor kamergeleerden, maar een bijdrage aan de organisatie van contemporaine legers.¹¹ Gallonio had hiermee een actueel boek over militaire strategie en technologie in zijn bezit.

Lipsius' boek over het Romeinse leger vormde een tweeluik samen met een reconstructie van antieke belegeringswerktuigen, *Poliorceticon*.¹² Het is dan ook waarschijnlijk dat Gallonio ook dit tweede werk heeft gezien. Beide boeken waren geïllustreerd. In *De militia romana* komen veel illustraties voor

⁹ Johannes Molanus, *Militia sacra ducum et principum Brabantiae* (Antwerpen, Plantijn, 1592); Tommaso Bozio, *De robore bellico diuturnis et amplis catholicorum regnis liber unus. Adversus Machiavellum* (Rome, Bonfadini, 1593); Scipio Pascalis, *Oratio scritta a principi christiani per confortarli a muover guerra al Turco* (Rome 1604): respectievelijk ASR, Notai A.C. Vol. 66 ff. 114ro, 112vo en 112vo.

¹⁰ Flavius Vegetius, *De re militari libri quatuor* (Antwerpen, Plantijn, 1585); Jules César Boulenger, *De spoliis bellicis, trophaeis, arcubus triumphalibus, et pompa triumphi* (Parijs, Macaeus, 1601), uitgegeven samen met Onofrio Panvinio, *Liber de triumpho* en Idem, *De ludis circensibus libri II*; Giovanni Francesco Fiammelli, *Il principe cristiano guerriero* (Rome, Zannetti, 1602); Justus Lipsius, *De militia romana* (Antwerpen, Plantijn, 1598): respectievelijk ASR, Notai A.C. Vol. 66 ff. 111vo, 114ro, 111vo en 112ro.

¹¹ Maurits en Willem Lodewijk van Nassau hadden dit werk van Lipsius bestudeerd en gebruikt voor de reorganisatie van het Staatse leger. Olaf van Nimwegen, *'Deser landen cr chsvolk': het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 20-21; Jeanine de Landtsheer, 'Justus Lipsius' *De militia romana*. Polybius revived, or How an ancient historian was turned into a manual of early modern warfare' in: Karl Enenkel, Jan L. de Jong en Jeanine de Landtsheer ed., *Recreating ancient history: episodes from the Greek and Roman past in the arts and literature of the early modern period* (Leiden etc. 2001) 101-122, aldaar 103-104, 115-119.

¹² Justus Lipsius, *Poliorceticon sive de machinis. Tormentis. Telis. Libri quinque. Ad historiarum lucem* (Antwerpen, Plantijn, 1596). Ik heb de editie geraadpleegd, opgenomen in de Plantijnse uitgave van de complete werken van Lipsius: Idem, *Poliorceticon sive de machinis. Tormentis. Telis. Libri quinque. Ad historiarum lucem* (in: *Opera omnia*) (Antwerpen, Plantijn, 1625). *De militia romana* en *Poliorceticon* hadden aanvankelijk deel moeten uitmaken van een grote publicatie over het Romeinse oorlogsbedrijf: Landtsheer, 'Justus Lipsius' *De militia romana*, 105-106.

van verschillende types soldaten in het Romeinse leger, *en profile* en ten voeten uit. In *Poliorceticon* zijn de apparaten afgebeeld, los of tegen de achtergrond van het strijdperk. In de illustraties van bijvoorbeeld de catapulten zijn sommige weergegeven met een realistisch vooraanzicht, andere geheel los van enige context, met geometrische lijnen die de bewegingen van de onderdelen ten opzichte van elkaar weergaven. Dit laatste was een conventie die in de vijftiende eeuw was ontwikkeld binnen het tekenen van mechanieken. Vanaf de late vijftiende eeuw waren werken op de markt gekomen waarin vernuftige apparaten, voor militaire en civiele toepassingen, stonden beschreven en geïllustreerd. Een bekende verzameling militaire apparaten, veelal geheel fictief, maakte deel uit van *De Re Militari* van Roberto Valturio (1405-1475), dat al in 1472 werd gedrukt.¹³ Lipsius was voor het *Poliorceticon* schatplichtig aan dit boek van Valturio, zoals blijkt uit het onderschrift van één van zijn illustraties van catapulten.¹⁴

Vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw gingen illustratoren zich in de gravures bij dergelijke publicaties bedienen van de conventies van perspectieftekening en van grafische weergave van mechanica, die in handschrift al in de vijftiende eeuw waren ontwikkeld. Apparaten werden opengewerkt, transparant of uitgevouwen weergegeven om de proporties en de interne mechaniek bloot te leggen. Het publiceren van fraai vormgegeven boeken over toegepaste mechanica culmineerde in de zogenaamde machinetheaters die vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw verschenen in Frankrijk en Italië. Dergelijke publicaties hadden zeer gedetailleerde afbeeldingen van ingewikkelde mechanische constructies, maar de machines konden zelden uitgevoerd worden. Boeken als *Theatrum instrumentorum et machinarum* van Jacques Besson, *Le premier livre des instruments* van Jean Errard en *Le diverse et artificieuse machine* van Agostino Ramelli waren in feite salontafelboeken met fantastische uitvindingen. De vermogende boekenkopers konden zich hiermee vergapen aan het genie van de mens.¹⁵ Gallonio publiceerde de Italiaanse editie van het martelaarstraktaat, met gravures van ingenieus ogende foltermachines, in een periode dat dergelijke militaire studies en machinetheaters gretig aftrek vonden bij de aristocratische families die hun dochters aan zijn pastorale zorg toevertrouwden.

Technische vooruitgang en de christelijke eeuwigheid

Terwijl tot het einde van de vijftiende eeuw de innovaties van de antieken als niet te evenaren golden, werd het in de zestiende eeuw denkbaar dat de eigen tijd kennis en techniek voortbrachten die even heilzaam waren voor de samen-

¹³ Samuel Edgerton, *The heritage of Giotto's geometry* (Ithaca en Londen 1991) 145-147.

¹⁴ Lipsius, *Poliorceticon*, 137.

¹⁵ Luisa Dolza en Hélène Vérin, 'Les mondes savants - Figurer la mécanique: l'énigme des théâtres de machines de la Renaissance', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 51 (2004) 7-37, aldaar 20-22; Marcus Popplow, 'Why draw pictures of machines?' in: Wolfgang Lefèvre ed., *Picturing machines, 1400-1700* (Cambridge Mass. 2004) 17-48, aldaar 23-24; Edgerton, *The heritage of Giotto's geometry*, 148-192.

leving. Dit gaf in Italië aanleiding tot een debat tussen diegenen die geloofden in de mogelijkheid van vooruitgang, en diegenen die deze mogelijkheid afwezen. Voorstanders van de idee van vooruitgang wezen op nuttige technische innovaties als de drukpers, het kompas en het kanon, terwijl tegenstanders juist de vernietigende werking van artillerie opvoerden als argument voor het gevaar dat van de menselijke vindingrijkheid uitging, of beweerden dat dergelijke vindingen al in de Oudheid hadden bestaan, maar verloren waren geweest en nu slechts waren teruggevonden.¹⁶ De uitvindingen en ideeën van beroemde antieke denkers als Euclides, Archimedes en Vitruvius bleven in literatuur over geschiedenis van de toegepaste wiskunde, geometrie en mechanica gelden als ijkpunt. Tegelijkertijd was er echter ook aandacht voor moderne oplossingen voor technische problemen. Met name met betrekking tot de kunst van militaire versterkingen kreeg de idee van vooruitgang een sterke impuls.¹⁷

De folteringen die Gallonio in het martelaarstraktaat beschreef, beschouwde hij als uitvindingen. Gallonio leidt het laatste hoofdstuk van de Italiaanse editie in met de opmerking dat de heidense keizers de christenen hadden gepijnigd met nog meer uitvindingen (*invenzioni*), naast degene die hij in eerdere hoofdstukken al had beschreven.¹⁸ Uit enkele elementen van het traktaat valt op te maken, dat Gallonio niet dacht dat de uitvindingen van de antieken in genialiteit te evenaren waren. Dit paste ook precies in zijn strategie. Menselijke inspanningen ter verbetering van de eigen toestand in de wereld waren tenslotte verspilling van energie. Technische innovaties als de drukpers en vuurwapens leken triomfen van het menselijke vernuft, maar zouden uiteindelijk, op de jongste dag, niets waard zijn. De mens diende zich juist in te spannen om zich geestelijk te verbeteren. Gallonio thematiseert de menselijke vindingrijkheid en technische verworvenheden in het martelaarstraktaat niet expliciet, maar hij geeft wel blijk van een sceptische houding ten opzichte van technische vernieuwing.

¹⁶ Marcus Popplow, *Neu, nützlich und erfindungsreich: die Idealisierung von Technik in der frühen Neuzeit* (Münster etc. 1998) 116-120; Uta Bernsmeier, *Die Nova Reperta des Jan van der Straet: ein Beitrag zur Problemgeschichte der Entdeckungen und Erfindungen im 16. Jahrhundert* (Hamburg 1986) 19-39.

¹⁷ Laurent Pinon, Antonella Romano en Hélène Vérin, 'Renaissance des savoirs scientifiques et techniques? Une introduction', *Nouvelle revue du seizième siècle* 20 (2002) 7-18, aldaar 16-17; zie ook Edgar Zilsel, *Die Entstehung des Geniebegriffes. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der Antike und des Frühkapitalismus* (Hildesheim 1972, ongewijz. herdr. Tübingen 1926) 130-134.

¹⁸ 'Volendo gli Imperatori passati, che adoravano gli Idoli, dar piacere à loro stessi, & a' popoli soggetti all'Imperio Romano, & insieme gratificarsi a i Principi delle tenebre, sollevano, oltre i modi ne' capitoli precedenti, narrati, con altre inventioni tormentare gli osservatori della legge Evangelica, [...]', Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 134. In de Latijnse editie is het de duivel zelf, die onophoudelijk nieuwe manieren onderzocht om christenen van hun geloof af te brengen. 'Exoptans adhuc vehementissime diabolus singulas hominum animas lucrari non cessabat modos alios, aliasq. rationes assidue investigare, quibus Christi fidem funditus evertere, exturbareq. potuisset: [...]', Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus liber* (Rome, Congregazione dell'Oratorio en Zannetti, 1594) 183.

Terwijl Gallonio niet het enthousiasme deelde van sommige tijdgenoten voor een vinding als de drukpers, had hij wel oog voor de technische aspecten van verschillende persen.¹⁹ Hij besprak op verscheidene plaatsen verschillende persen, die in de landbouw en in de boekproductie gebruikt werden, maar bij hem als verschillende folterinstrumenten dienst deden. Het tweede hoofdstuk van het martelaarstraktaat, over wielen en andere draaimechanismes, besluit hij met een korte verhandeling over de pers waarin christenen konden worden fijngedrukt. Hij duidt het persmechanisme nadrukkelijk aan als de manier waarop wijn wordt geperst van druiven, of olie van olijven.²⁰

De wijnpers, de *torcular*, was sinds de Middeleeuwen een populaire metafoor voor het eucharistisch wonder. Johan Wierix (1549ca.-1625ca.) beeldde bijvoorbeeld in meerdere gravures Christus af alsof hij in een wijnpers wordt uitgeperst, waarbij het kruis fungeert als de dwarsbalk van de mechanische pers. [afb. 5a] Deze afbeeldingen gaan vergezeld van de oudtestamentische frase 'Ik alleen heb de wijnpers getreden'. Dezelfde woorden gebruikte Baronio in een brief aan bisschop Wilhelmus Lindanus (1525-1588) van Roermond om uit te drukken welk offer hij bracht door geheel alleen de *Annales Ecclesiastici* voor te bereiden voor publicatie.²¹ Het uitpersen van christenen in de wijnpers kon dus worden opgevat als een verwijzing van Gallonio naar het heilzame bloedoffer van de martelaar. Toch koos hij ervoor niet de bijbelse allusie, maar juist de feitelijke, mechanische werking van de pers toe te lichten. In de Latijnse editie waarschuwt hij voor de verwarring die kon ontstaan door de bewoording van de enige martyrologische bron die hij aanhaalt, de handelingen van de martelaar Jonas. Gallonio's voorganger Luigi Lippomano had deze Griekse tekst in een Venetiaanse bibliotheek aangetroffen, in het Latijn laten vertalen en opgenomen in zijn *Sanctorum priscorum Patrum vitae*. Surius had dezelfde vertaling overgenomen in *De probatis sanctorum historiis*.²² Gallonio, die zich op Lippomano en Surius baseerde, schrijft dat hij het woord *cochlea*, schroef, uit deze Latijnse vertaling heeft vervangen door *torcular*, pers.

¹⁹ Schrijvers die reflecteerden op innovatie (onder meer Polidoro Vergilio, Giorgio Vasari, Giovanni Battista Egnazio, Philips Galle), noemden vaak in ieder geval de boekdrukkunst en soms de veronderstelde uitvinder daarvan, Gutenberg. Zilsel, *De Entstehung des Geniebegriffes*, 130-134.

²⁰ 'Erano sotto il torchio premuti i Martiri, come l'uva: perche s'infrangevano tutte l'ossa loro.' Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 24; 'Premebantur Christiani torcularibus, eo prorsus modo, quo uvae olivaeque, ad vinum atque oleum exprimendum, iisdem premuntur.' Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 42.

²¹ 'torcular calcavi solus et de gentibus non est vir mecum calcavi eos in furore meo et conculcavi eos in ira mea et aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea et omnia indumenta mea inquinavi', Isaïas 63:3. De brief van Baronio aan Lindanus wordt genoemd in Hubert Jedin, *Kardinal Caesar Baronius. Der Anfang der katholischen Geschichtsschreibung im 16. Jahrhundert* (Münster 1978) 39. Over de populariteit van het vers van Isaïas in combinatie met de eucharistische symboliek: Jörg Jochen Berns, *Himmelsmaschinen / Höllenmaschinen. Zur Technologie der Ewigkeit* (Berlijn 2007) 54-63.

²² Jean Bolland en Godefroy Henschen ed., *Acta Sanctorum Martii* III (Antwerpen, Meursius, 1668) 770.

Volgens Gallonio heeft de vertaler het woord schroef ten onrechte gebruikt, aangezien de schroef slechts een onderdeel was van het gehele apparaat. De botten van een martelaar konden niet in een schroef zijn verbrijzeld, maar wel in een persinstrument.²³

Gallonio maakte in de Latijnse editie van het martelaarstraktaat duidelijk onderscheid tussen de wijn- en olijfpers enerzijds en de pers ten behoeve van de boekdruk anderzijds. In het zevende hoofdstuk legt Gallonio uit dat martelaars die in een kookpot werden geplaatst, daar niet altijd zonder meer inpasten. Hun lichaam moest eerst in een pers worden samengedrukt, zodat hun knieën bij hun hoofd zaten. De lezer diende zich te realiseren dat het hier niet ging om een onderdeel van de wijn- of olijfpers, van het type dat hij in het tweede hoofdstuk had behandeld, maar om het instrument waarmee lakenwevers, papiermakers en boekdrukkers hun vak uitoefenden. De tekst van zijn bron, het *Vierde boek der Maccabeeën*, gebruikte de term *praelum*, wat balk betekende. Gallonio stelt dat een *praelum* in dit geval de gehele pers kon aanduiden, terwijl het eigenlijk de vlakke plaat of balk was, waarmee druk werd uitgeoefend op het te persen object.²⁴ Gallonio beriep zich op het werk van Guillaume Budé om het woord als *pars pro toto* te interpreteren. Gallonio moet zich een apparaat hebben voorgesteld waarin een mens kon worden platgedrukt, in plaats van te worden uitgeperst. Hij vond de boekenpers, dan wel de papier- of de lakenpers daarvoor geschikter dan de landbouwpers.

Gallonio manipuleerde op deze manier creatief teksten, met voortdurend de mechaniek van de instrumenten in gedachten. Hoewel hij de boekenpers ondertussen niet noemt als een van de belangrijke uitvindingen van zijn tijd, zoals veel auteurs, reflecteert hij op gegeven moment wel op uitvindingen en vooruitgang. Hij stelt dat modern kookgerei is afgeleid van het antieke model. Moderne exemplaren waren weliswaar beter gemaakt dan het antieke

²³ 'Cruciatus fuit huiusmodi martyrio praeclarissimus Christi miles Ionas, de quo in Actis eius ab Isaia Adami filio scriptis Lipomani 7. & Surii 2. haec narrantur: Torcular afferru iusserunt, [...] haec ibi. Ceterum interpretes, ubi nos torcular posuimus, cochlea. vertit; & certe, ni fallamur, minus proprie: nam (ut inquiunt Acta) positus fuit in ea machina, in qua compressus, singula eius ossa fuere confracta. At quis iam non videat non fuisse vertendum cochleam, sed potius instrumenti pressorii nomen, nempe, torcular? [...]' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 134-135.

²⁴ 'Ad haec, coniciebantur etiam in ollam sic praelo pressi, atque plicati, ut caput eorum ad genua pellerentur. huius alterius modi testis est Iosephus loco cit. [...] Advertat hic lector, Iosephum per praelum denotasse quoddam instrumenti pressorii genus: praelum quippe non tantum trabem illam significat, qua in torculari uva, vel oliva calcata premitur, sed etiam, Budeo teste, instrumentum pressorium, quo potissimum pannarii, chartarii, & librorum impressores utuntur. Unde Plinius lib. 13. cap. 12. de chartarum generibus: Premuntur, inquit, deinde praelis, & siccantur Sole, atque inter se pagellae iunguntur.] haec ille.' Ibid., 156. In dit citaat verwijst Gallonio naar een eerder genoemd werk van Iosephus. Dit is het *Vierde Boek der Maccabeeën*, dat in de zestiende eeuw bekend stond als een werk van Flavius Iosephus, maar tegenwoordig wordt toegeschreven aan een anonieme Joodse auteur van rond 100 A.D. T.C. Vriezen en A.S. van der Woude, *Ancient Israelite and early Jewish literature* transl. Brian Doyle (Leiden etc. 2005 [Kampen 2000]) 587-590.

prototype, maar het was ook makkelijk bestaande uitvindingen te verbeteren: 'Siquidem (ut dixit ille) facile est inventis addere'. Schrijvers over techniek gingen deze retorische gemeenplaats in de zestiende eeuw gebruiken om een stapsgewijze vooruitgang in de technische mogelijkheden van de mens aan te duiden. Gallonio gebruikte dezelfde formulering juist om te benadrukken dat gebruiksvoorwerpen in de Oudheid en die van zijn eigen tijd in wezen gelijk waren.²⁵ Hij deelde niet de waardering voor de inherente waarde van technische innovatie.

Machines waren voor Gallonio vooral retorische instrumenten in zijn betoog, die moesten aanzetten tot devotie. Deze pastorale werkwijze was niet uniek. Een belangrijke voorganger van de oratorianen op het gebied van prediking en geestelijk leiderschap was de heilige Antonino Pierozzi, die Gallonio in zijn verhandeling over nog niet gecanoniseerde heiligen had opgevoerd. Deze dominicaan en aartsbisschop van Florence leefde halverwege de vijftiende eeuw. Hij staat bekend als een praktische zielenherder, die in zijn preken en moraaltheologische werken speculatie vermeed en vooral situaties uit het dagelijks leven van de Florentijnen besprak. In Florence bloeiden de ontwikkeling en praktische toepassing van geometrische inzichten, zoals de schaalprojectie van driedimensionale ruimtes en het cartografische rooster, inzichten die bijdroegen aan de grafische representatie van mechanica en technologie. Antonino gebruikte bijvoorbeeld de optica, een afgeleide van de geometrie, als een bron van metaforen voor zijn preken. Zo beschreef hij de goddelijke genade als een lichtstraal die op het middaguur de aarde onder een rechte hoek treft en daardoor het meeste warmte afgeeft.²⁶ De aartsbisschop gebruikte in zijn werken aardse verworvenheden die in zijn eigen tijd de aandacht trokken. Antonino was nauw verbonden geweest met het dominicaner klooster van San Marco waar Neri in zijn jonge jaren een deel van zijn religieuze vorming heeft genoten. De heilige aartsbisschop was later voor Neri een voorbeeld om na te volgen.²⁷ Gallonio kon via zijn eigen spirituele vader uit een lange traditie

²⁵ Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 134-135. Hoewel Gallonio suggereert een niet nader geïdentificeerde zegsman te citeren, is mij nergens uit gebleken dat dit zinnetje meer was dan een eenvoudig gezegde. Voor het gebruik ervan als gemeenplaats in Venetiaanse uitvinderprivileges en door de Duitser Heinrich Zeisin, auteur van een machinetheater dat vroeg in de zeventiende eeuw uitkwam: Popplow, *Neu, nützlich und erfindungsreich*, 118.

²⁶ Edgerton, *The heritage of Giotto's geometry*, 102-105. Voor Antonino Pierozzi en zijn gebruik van beelden uit het leven van de Florentijnse middenklasse in zijn moraaltheologische werken: Maria Pia Paoli, 'Antonino da Firenze O.P. e la direzione dei laici' in: Gabriella Zarri ed., *Storia della direzione spirituale III L'età moderna* (Brescia 2008) 85-130, aldaar 90-92, 98-99.

²⁷ Antonio Cistellini, *San Filippo Neri, l'Oratorio e la Congregazione oratoriana. Storia e spiritualità* (Brescia 1989) I, 19. Neri bezat twee werken van de Florentijnse aartsbisschop, en bovendien een geschilderd portret. Costanza Barbieri, "'Invisibilia per visibilia': S. Filippo Neri, le immagini e la contemplazione" in: *La regola e la fama. San Filippo Neri e l'arte* tent.cat. (Milaan 1995) 64-79, aldaar 64-66, 72 n. 48.

putten van de inzet van mechanische beelden ten behoeve van geestelijke verheffing.

Gallonio's mede-oratoriaan Bozio heeft in zijn tweedelige publicatie over de tekens van de ware kerk, *De signis ecclesiae Dei*, enkele hoofdstukken gewijd aan de intellectuele en praktische verworvenheden van de katholiek christelijke samenlevingen. Ook voor hem was dit een retorische exercitie, waarvan de polemische doelstelling nog explicieter was dan die van Gallonio in het martelaarstraktaat. Bozio had zijn werk samengesteld om aan te tonen dat de katholieke kerk in alle opzichten de enige ware kerk van God was, en dat de protestantse kerken slechts onheil konden brengen. Hij voerde daartoe theologische punten aan, zoals de noodzaak van de sacramenten en het nut van het bidden tot Maria en tot de heiligen, en historische en juridische punten, zoals de continue opeenvolging van de pausen sinds de tijd van Petrus en de rechtvaardigheid van het canonieke recht. Daarnaast somde hij ook hoogtepunten op van deugdzaamheid, filosofie en vrije en mechanische kunsten. In het hoofdstuk 'Peritia catholicorum in omnibus disciplinis', over de deskundigheid van katholieken in alle disciplines, noemt hij onder meer diegenen die zich hebben onderscheiden in de ontwikkeling van navigatie, scheepsbouw, waterbouwkunde, astronomisch instrumentarium, kranen, klokken, boekdrukkunst en de bril.²⁸ Bozio interpreteerde deze uitvindingen als hemelse verworvenheden, herleidbaar tot de goddelijke genade. De boekdrukkunst was 'door de katholieken op hemelse manier aan de aarde gegeven'.²⁹ Anders dan Gallonio benadrukte Bozio juist het nut van deze producten van het menselijke streven de wereld te beheersen. Terwijl Bozio de algemeen geldende bewondering voor technische ontwikkelingen probeerde te annexeren voor de kerk van Rome, zag Gallonio in het geheel geen noodzaak de techniek positief te waarderen. Voor hem waren de geestelijke ontwikkeling en de lijdzaamheid die dit in wereldlijke zaken met zich meebracht, van grotere waarde.

Gallonio was niet de enige die de toegevoegde waarde van technische en filosofische innovaties beperkt vond, en zijn medestanders waren niet alleen geestelijken. Ook sommige geleerden en technici sloegen het scheppende genie van de moderne mens laag aan. Terwijl lieden als Besson, Errard en Ramelli in hun rijk geïllustreerde publicaties indruk probeerden te maken met het vernuft van de eigentijdse mens, hielden anderen hun blik streng gericht op de verworvenheden van de oudheid. Andrea Bacci bijvoorbeeld, gedurende drie decennia docent geneeskunde aan de universiteit La Sapienza van Rome en bekend om zijn balneologische studies, was geen voorstander van nieuwe zienswijzen in de waterhuishouding. Bij de beoordeling van de drinkbaarheid van water en de bestrijding van overstromingen gaf hij expliciet de voorkeur aan antieke literaire bronnen boven de expertise van tijdgenoten. Voor zowel

---

²⁸ Carlo Poni, 'Economia, scienza, tecnologia e controriforma: la teologia polemica di Tommaso Bozio' in: Paolo Prodi en Wolfgang Reinhard ed., *Il Concilio di Trento e il moderno* (Bologna 1997) 503-542, aldaar 509-527.

²⁹ 'per catholicos orbi caelitum data', *ibid.*, 514.

bouwkundige inzichten als de organisatie van de verantwoordelijke instanties volgde hij voorbeelden uit de antieke keizertijd.³⁰

Zijn oordeel over het belang van innovaties stond haaks op dat van Modio. Eerder is al vermeld hoe Modio voorkomt in Gallonio's *Vita* van Neri, niet als vernieuwer, maar als boeteling.³¹ Bacci is daarentegen de enige eigentijdse medicus uit wiens werk Gallonio inhoudelijk voor zijn eigen geschriften heeft geput. De priester bespreekt in het martelaarstraktaat de gewoonte bij Romeinen om misdadigers en christenen in de baden te vermoorden. Hij beredeneert omstandig dat de heilige Cecilia, opgesloten in een badcomplex, gedurende een etmaal aan hete lucht werd blootgesteld in het *laconicum* of *sudatorium*, de zweetruimte in de Romeinse thermen. Dit was immers de enige ruimte waar de *lucht* heet was, terwijl in de volgende ruimte, het *calidarium*, het *water* heet was. Gallonio verwijst voor deze redenering naar werken van Galenus, Celsus en Aulus Gellius en, als enige eigentijdse geschrift, naar *De thermis* van Andrea Bacci.³² Zijn keuze van auteurs sluit aan bij zijn onverschilligheid ten opzichte van het menselijke vermogen nieuwe techniek van enige waarde uit te denken.

Ook in de militaire technologie overschaduwde de oudheid bij sommige auteurs de moderne vindingen. De oudheidkundige studies naar het Romeinse leger en militair materieel van Lipsius, maar ook bijvoorbeeld de militair-technologische beschouwingen van Alfonso Chacón in zijn oudheidkundige boek over de zuil van Trajanus, zijn vanuit een ander perspectief geschreven dan de machinetheaters, die militaire constructies als nieuwe inventies presenteren.³³ Lipsius en Chacón reconstrueerden de verworvenheden van de antieken, de auteurs van de machinetheaters bedachten zelf mechanische oplossingen. Het geloof in de superioriteit van de Oudheid en het geloof in de menselijke vooruitgang hoefden elkaar overigens niet uit te sluiten. Girolamo Maggi (†1572), een schrijver over militaire zaken die veel uit de Oudheid putte,

³⁰ Nancy G. Siraisi, 'Historiae, natural history, Roman antiquity, and some Roman physicians' in: Gianna Pomata en Nancy G. Siraisi ed., *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe* (Cambridge Mass. 2005) 325-354, aldaar 332-333, 339; Richard Palmer, "In this our lightye and learned tyme": Italian baths in the era of the Renaissance' in: Roy Porter ed., *The medical history of waters and spas* (Londen 1990) 14-22, aldaar 15-19; Cesare d'Onofrio, *Le fontane di Roma* (Rome 1986) 39-42. Bacci vervulde tussen 1567 en 1599 in de meeste jaren waarvoor in de rollen van de Sapienza het academisch personeel is geregistreerd, de functie van docent *simplicia*: Emanuele Conte ed., *I maestri della Sapienza di Roma dal 1514 al 1787: i rotuli e le altre fonti* (Rome 1991) I, 47, 69, 110, 122, 131, 135, 140, 145, 149.

³¹ Zie § 4.2.

³² Hoewel Gallonio het werk van Bacci in zijn annotatie *De balneis* noemt, bedoelt hij ongetwijfeld *De thermis*: Andrea Bacci, *De thermis libri septem* (Venetië, Valgrisi, 1588² [1571]).

³³ Alfonso Chacón, *Historia utriusque belli Dacici a Traiano Caesare gesti* (Rome, Zanetti en Tosi, 1576). Voor het oordeel dat dit werk meer een studie naar militaire technologie was, dan een studie naar de geschiedenis van de Dacische oorlogen: Ingo Herklotz, *Cassiano dal Pozzo und die Archäologie des 17. Jahrhunderts* (München 1999) 222-225.

werd in 1570 door het Venetiaanse stadsbestuur ingezet voor de verbetering van de verdedigingswerken van de Cypriotische stad Famagusta. De *Consiglio dei Dieci* besloot de antiquarisch georiënteerde geleerde met zijn onwaarschijnlijke en fantastische plannen het voordeel van de twijfel te gunnen, juist met een beroep op de altijd groter wordende vindingrijkheid van de mensen.³⁴ Het geloof in de toegevoegde waarde van innovaties vereiste niet altijd dat de uitvinder de antieke boeken dichtsloeg en uitsluitend op de eigen ervaring afging.

Van Gallonio hoefde geen lofprijzing te worden verwacht op de uitvinders van de drukpers, het kanon of het kompas. De inventies die hij beschreef waren per definitie tekens van de ijdele hoop van de mensheid zichzelf te verheffen. Wanneer hij een autoriteit nodig had om zich op te beroepen, volstond een klassieke bron. Dat een katrol bijvoorbeeld een wielje was, en geen lier, bleek afdoende uit Vitruvius. Het was een bronzen of houten wielje dat met behulp van een koord om een as kon ronddraaien.³⁵ Gallonio raadpleegde hiervoor zijn eigen exemplaar van *De architectura* van Vitruvius, in de eerste geïllustreerde editie verzorgd door fra Giocondo (1435ca.-1515). Het tiende boek daarvan ging over machinerie.³⁶ [afb. 5c]

Gallonio volgde overigens ook de antieke literaire traditie met betrekking tot wapentuig en machinerie niet altijd trouw. Voor Gallonio hoefden de mechanieken ten behoeve van de folteringen waaraan martelaars werden blootgesteld, niet precies gelijk te zijn aan het oorlogstuig waaraan hij het spiegelde. De noodzaak de martyrologische overlevering consequent te interpreteren dwong Gallonio soms tot een onelegante spagaat. In het *Vierde boek der Maccabeeën* kwam de *catapulta* voor. Gallonio noemt de gangbare betekenis van de catapult, een oorlogsmachine om pijlen mee af te schieten, zoals met de ballista stenen werden afgeschoten. In *Poliorceticon* had Lipsius een hoofdstuk opgenomen over deze twee termen, de catapult en de ballista, en de ontwikkeling van de betekenis van die termen in de loop van de Oudheid.³⁷ Volgens Gallonio was de catapult als oorlogsmachine echter iets anders dan de catapult als foltering. Als folterinstrument was het een soort voetboei. Uit deze bewering blijkt vooral de behoefte de martyrologische betekenis van overgele-

³⁴ 'Le molte inventioni che nelli antiqui tempi et nelli moderni ancora sono state ritrovate dall'ingegno delli homini, le quali prima che fussero poste in uso sariano state giudicate impossibili, fanno credere che anco al presente si ne possano ritrovare de simili et de maggiori, essendo che li humani ingegni sempre più s'assotigliano.' Geciteerd uit de beraadslagingen van het *Consiglio dei Dieci* in J.R.Hale, 'Girolamo Maggi: a Renaissance scholar and military buff', *Italian studies: a quarterly review* 40 (1985) 31-50, aldaar 39-40.

³⁵ 'Trochlea (ut ex Vitruvii lib. 10. cap. 2. 3. 4. 5. & 11. constat) tractorii generis est machina, cum aereo, aut ligneo orbiculo, sive rotula, quae per axiculum versatur traiecto fune ductario.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 40.

³⁶ Vitruvius, *De Architectura* ed. fra Giocondo (Florence, Giunta, 1513). Voor deze editie: Lucia A. Ciapponi, 'Fra Giocondo da Verona and his Edition of Vitruvius', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 47 (1984) 72-90. Gallonio bezat hiervan een exemplaar: ASR, Notai A.C. Vol. 66 f. 131vo.

³⁷ Lipsius, *Poliorceticon*, 119-124.

verde hagiografische teksten in stand te houden, niet de interesse voor de verschillende mechanische realisaties van de catapult. Gallonio ging dan ook voorbij aan plaatsen waarin de catapult als ballistisch instrument werd beschreven, zoals de antieke schrijvers die Lipsius opvoerde: Livius, Caesar, Ammianus Marcellinus en Vegetius. Voor de catapult als voetboei verwijst Gallonio naar de historicus Suidas en de dichter Plautus.³⁸

Gallonio heeft de machinerie die de eierzuchtige aristocratie gebruikte voor haar wereldlijke triomfen, omgedraaid en uitgestald als het instrumentarium van het martelaarschap. De machines hadden geen inherent belang als product van de menselijke geest en hoefden ook niet te voldoen aan de karakteristieken van de werktuigbouwkundige traditie. De martyrologische instrumenten waren toch in de eerste plaats emblemen van Gods genade en van de lijdzaamheid van de martelaars, die aandacht verdienden van de katholieke adel.

5.3 Technische werking

Gallonio was primair geïnteresseerd in martyrologie, niet in techniek. Toch stond hij in sommige gevallen wel voor de opgave zijn beweringen en reconstructies te ondersteunen met logische redeneringen met betrekking tot de techniek van de apparaten. Vooral in de Latijnse editie van het martelaarstraktaat neemt de priester op sommige plaatsen deel aan debatten over de technische aspecten van oudheidkundige kwesties. De reconstructie van de *equuleus*, waarmee Gallonio in discussie trad met de oudheidkundige Carlo Sigonio en de militair technicus Girolamo Maggi, is hiervan een sterk voorbeeld. Dergelijke discussies dienden niet alleen om de betekenis van in vergetelheid geraakte termen te achterhalen, maar ook om een zuiver vocabulaire te creëren voor het beschrijven van contemporaine gebeurtenissen.

Betrouwbare bronnen en technische logica

De martyrologie, niet de techniek had Gallonio's interesse. Toch zag Gallonio zich in sommige gevallen gedwongen zijn beweringen en reconstructies te ondersteunen met redeneringen over technische aspecten van het martelaarschap. Gallonio lette zorgvuldig op de fysieke consequenties van wat in de handelingen van de martelaars te lezen viel. Neem het martelaarschap van de heilige Anastasia. Deze jongedame had in de derde eeuw bloot gestaan aan een serie zeer akelige kwellingen. De bestuurder Probus liet haar op een wiel binden en dit ronddraaien, zodat haar botten tussen het wiel en de grond braken en haar pezen knapten. Hij liet vervolgens haar vlees openscheuren, de borsten afsnijden, de nagels uittrekken, de tong uit de keel rukken, en de tanden trek-

³⁸ 'Catapulta nonnumquam sumitur pro machina bellica ad iaciendas sagittas fabricata, sicuti balistae ad iaciendos lapides; hic autem sumitur pro instrumento torquendi. hinc Suidas ait esse tormenti genus, dicens, vinculis manuum, catapultis pedum. & Plautus, te nervo torquebo itidem, ut catapultae solent.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 35.

ken. Anastasia kreeg hierbij dorst en vroeg om water, wat een geloofsgenoot haar gaf. Uiteindelijk liet Probus haar buiten de stad onthoofden.³⁹

De manier waarop Anastasia stapsgewijs lichaamsdelen verloor, is te lezen als een metafoor om zich geheel en al, met huid en haar over te geven aan God. In de tekst wordt hierop ook gezinspeeld wanneer Anastasia de hoop uitspreekt dat ieder afzonderlijk ledemaat de lof van God zou zingen.⁴⁰ Gallonio wilde zijn publiek er echter toch van overtuigen dat de beschreven gebeurtenissen daadwerkelijk zo hadden plaatsgevonden. Hij legt in een aantekening uit dat het misschien wonderlijk leek dat Anastasia kon vragen om drinken, hoewel ze geen tong meer had en ook geen handen om mee te gebaren. Het was echter het privilege van martelaars, te kunnen praten zonder tong. Uiteraard verantwoordde Gallonio zijn bewering door middel van bronvermeldingen. De heilige Placidus had tijdens folteringën zonder tong nog goed kunnen praten, zoals te lezen viel in de *historia* van zijn zus, de heilige Flavia. Gregorius de Grote had in de *Dialoghi* bovendien bisschoppen besproken die konden praten hoewel hun tong was uitgerukt. Om eventuele twijfel weg te nemen, heeft Gallonio nog een praktisch alternatief toegevoegd. Het was ook mogelijk dat Anastasia, hoewel haar handen waren afgesneden, haar wensen kenbaar had gemaakt door te wenken met het restant van haar armen.⁴¹

Dezelfde combinatie van literaire ontleningen en logische redeneringen ligt ten grondslag aan veel van Gallonio's reconstructies van martyrologische instrumenten. Pierpaolo Crescenzi, de rechter en jongere broer van Giacomo, noemt deze twee elementen uitdrukkelijk in zijn voorwoord bij de Latijnse editie van Gallonio's martelaarstraktaat. De auteur vermeed volgens Crescenzi alle schijn van onjuistheid, door de details van zijn verhandeling te funderen op stevige redeneringen en bovendien te onderbouwen met de meest gezaghebbende auteurs.⁴² Vooral in deze Latijnse editie probeerde Gallonio met behulp van technische logica en betrouwbare bronfragmenten het martyrologische instrumentarium realistisch te reconstrueren.

Een goed voorbeeld van hoe Gallonio betrouwbare bronnen en technische logica combineert bij het reconstrueren van de mechaniek van martelin-

³⁹ Gallonio, *Historia delle sante vergini romane*, 199-202.

⁴⁰ '[...] deh fammi una volta dividere in più parti le membra; ordina, che mi si tagli la lingua, le mani, le ungie, mi si cavino i denti, essendo che quanta io sono tutte le parti del corpo mio, tutta mi debbo al mio Creatore, e questa è stata del continuo l'ardentissima sete del mio cuore, che egli restasse in ciaschuna parte delle mie membra glorificato, e che esse poi avanti il suo trono regale fossero con la beltà, e l'ornamento della sincera confessione mia presentate.' Ibid., 199.

⁴¹ 'Si potrebbe ancora dire, che se bene l'erano state tagliate le mani, con tutto ciò poteva ella col restante del braccio con cenni domandar da bere: e questo basti.' Ibid., 202-203.

⁴² 'Sunt enim singula quaeque (id quod inter legendum passim occurret) tum firmissimis probata rationibus, tum etiam ita gravissimorum hominum sententiis & auctoritate firmata, ut non mendacium modo, sed ipsius etiam mendacii suspicionem vitare facillime possint.' Antonio Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus liber* (Rome, Congregazione dell'Oratorio en Zannetti, 1594) f. +3ro (ongepagineerd voorwoord aan de lezer van Pier Paolo Crescenzi).

strumenten, is zijn bespreking van de *equuleus*. Dit instrument was een rek waaraan het slachtoffer werd vastgebonden en uit elkaar getrokken. Gallonio wijdde aan de *equuleus* in het Italiaanse traktaat een heel hoofdstuk en in de Latijnse versie is het gedeelte over dit apparaat veruit de langste verhandeling over een enkel martelinstrument.⁴³ Gallonio legt in beide edities uit hoe de *equuleus* eruit moet hebben gezien, hoe het apparaat werkte en hoe de onderdelen heetten waaruit het was opgebouwd. In de Latijnse editie wordt alles voorafgegaan door een kort overzicht van de ideeën van anderen over het apparaat. Gallonio leunde bij zijn bespreking van de *equuleus* sterk op wat zijn ordegenoot Bozio erover had geschreven.⁴⁴ Hij leverde bovendien uitvoerig kritiek op de ideeën van Carlo Sigonio.⁴⁵

Sigonio, de humanist uit Modena, heeft zich vooral beziggehouden met Romeinse geschiedenis en oudheden. Hij had filosofie en medicijnen gestudeerd en was docent klassieke talen en geschiedenis aan de universiteiten van Padua en Bologna. Hij publiceerde filologische studies over onderwerpen die tegenwoordig onder staatsinrichting, institutionele geschiedenis en chronologie vallen: boeken over de republiek van Athene, over de Romeinse republiek, over het Romeinse keizerrijk en over middeleeuws Italië.⁴⁶ Hij schreef echter ook over kerkhistorische en hagiografische onderwerpen. Zo herzag hij in opdracht van kardinaal Gabriele Paleotti (1524-1597) de liturgische lezingen van Bologna's beschermheilige Petronius.⁴⁷

Vele van zijn boeken hebben, net als de *Annales Ecclesiastici* van Baronio, een annalistische opzet, aan de hand van de ambtsperiodes van bestuurders. Sommige werken zijn daarentegen, net als de martelaarstraktaten van Gallonio, thematisch gestructureerd. Een voorbeeld hiervan is *De iudiciis*, een studie naar de praktijk van de Romeinse rechtsgang. Gallonio reageerde in de passages over de *equuleus* op dit werkje.⁴⁸ In *De iudiciis* bespreekt Sigonio zaken als de herkomst van rechters, het functioneren van juryrechtspraak en

⁴³ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 34-41; Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 47-68.

⁴⁴ 'Disconvencono poi in assegnargli la forma: intorno à che, per fuggire troppa lungezza, mi sono risoluto riferire l'opinione del P. Thomaso Bozzi, la quale tra tutte le altre mi è parsa più conforme al vero, narrata da lui nell'historia che ha scritta de'nostri santi Papia, e Mauro, non ancor data in luce; [...]', Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 35-36; 'Fuit huius opinionis P. Thomas Bozius nostrae Congregationis sacerdos, in historia, quam de sanctis martyribus Papia & Mauro descripsit, nondum excusa.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 49. De *historia* van Papias en Maurus van de hand van Bozio is nooit uitgekomen. Een reconstructie van de *equuleus* van zijn hand is wel bewaard gebleven: BibVal Ms. N.76 ff. 209ro-210ro.

⁴⁵ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 38-39; Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 54-63.

⁴⁶ William McCuaig, *Carlo Sigonio. The changing world of the late Renaissance* (Princeton 1989) 3-95.

⁴⁷ Ditchfield, *Liturgy, sanctity and history*, 63-66.

⁴⁸ Ik heb de editie geraadpleegd, uitgegeven door de erven Wechel: Carlo Sigonio, *Opera omnia* (Hanau, Wechel, 1609).

de richtlijnen voor het horen van getuigen.⁴⁹ De uiteenzetting over de *equuleus* is slechts een van de circa twintig onderwerpen die aan bod komen.

Volgens Sigonio was de *equuleus* aanvankelijk een instrument om bekentenissen af te dwingen van misdadigers en slaven. Later zou het apparaat vooral hebben gediend om pijn toe te brengen, met name tijdens christenvervolgingen. Hij beschrijft het als een houten raamwerk. Dit raamwerk kon uit- en ingeklapt worden. Men kon er met koorden een slachtoffer bij de armen en benen aan vastbinden. Door het raamwerk uit te klappen kon men de botten van het slachtoffer uit elkaar trekken. In die toestand kon het rechtop worden gezet, zodat het slachtoffer eraan bungelde als aan een kruis.⁵⁰ Sigonio verwijst in zijn betoog naar verscheidene bronnen: de heidense auteurs Cicero, Quintilianus, Seneca, Suetonius, Pomponius en Valerius Maximus en bovendien de christelijke schrijvers Prudentius, Cyprianus en Sozomenus. Voor de geleerde uit Modena gold evenzeer als voor Baronio en Gallonio het principe van de gelijkwaardigheid van de bronnen. Teksten van redenaars, dichters en historici, heidens en christelijk, in het Latijn en in het Grieks, gebruikte hij door elkaar.

Gallonio documenteert zijn afwijkende opvatting over de *equuleus* in de Latijnse editie van het martelaarstraktaat uitvoerig en weerlegt de reconstructie van Sigonio element voor element. De priester had een horizontale balk met aan de uiteinden wieltes in gedachten, steunend op vier poten. [afb. 51] Het slachtoffer lag hierop op zijn rug, hoog boven de grond. De touwen waarmee de handen en de voeten van het slachtoffer waren vastgebonden, liepen over de wieltes aan de uiteinden van de balk naar assen die konden worden aangedraaid. De beulen trokken het slachtoffer soms strak langs de balk en lieten hem hier soms losjes onder bungelen.⁵¹ Voor de vorm van het

⁴⁹ McCuaig, *Carlo Sigonio*, 165-168, 349.

⁵⁰ 'Quis vero, aut qualis Eculeus fuerit, qui inter antiqua tormentorum genera numeratur, nemo adhuc litteris prodidit. Quantum autem ex veterum non levissimis elici monumentis potest, Eculeus catasta fuit lignea, cochleata, ad intendendum ac remittendum apta, atque ad torquendos homines, ut in facti veritas eliceretur, instituta. Tormenti vero genus erat huiusmodi: Ubi catastae huic brachia, pedesque eius, qui torquendus erat, nervis quibusdam, quae fidiculae dicebantur, alligaverant, tum catasta intenta, atque in altum erecta, ut ex eo, quasi ex cruce quadam miser ille penderet, primum compagem ipsam ossium illius divellebant, deinde carentibus eiusdem corpori laminis admotis, atque bisulcis unguis ferreis lateribus laniatis, doloris acerbiter augebant. [...] Extorquendae autem de servis veritatis caussa, eculeum adhibitum fuisse, & supra significavimus, cum de quaestionibus diximus, & docet Cicero [...]. Translatus est inde eculeus ad cruciandos homines, & acerbior supplicio afficiendos. quod in Christianis martyribus patuit.' Sigonio, 'De antiquo iure civium Romanorum, Italiae, provinciarum, ac Romanae iurisprudentiae iudiciis, libri 11' in: Idem, *Opera omnia*, 456-457.

⁵¹ Hoewel Gallonio de verschillende elementen van zijn beschrijving op vele plaatsen herhaalt, komen ze in de volgende passage alle redelijk bondig samen: 'Ut autem clarius & dilucidius, quae paulo ante & quae proxime de equuleo diximus, percipiantur; sciri convenit, consuevisse veteres hoc modo equuleum construere. Praeparabant initio operis faciendi stipitem rectum, longitudinis latitudinisve convenientis: in cuius extremis partibus, ipsorum industria aliquantulum excavatis, duas striatas rotulas, quae per axiculos verti possent, indebant: tum deinde, ut ex omni parte elevatus remaneret e terra, desumebant quatuor

apparaat en de positie van het slachtoffer verwijst Gallonio naar dezelfde bronfragmenten als Sigonio, hoewel niet steeds naar dezelfde fragmenten voor hetzelfde onderwerp. Voor de touwen die om een as konden worden aangedraaid, betreft hij echter ook Vitruvius bij de discussie. Deze had in *De architectura* windassen beschreven waarin hefbomen waren gestoken, om met behulp van een touw een groot gewicht voort te bewegen of op te tillen. Dit vitruviaanse mechanisme paste beter bij het apparaat op vier poten dat Gallonio zich voorstelde, dan bij het soort uitvouwbare raamwerk dat Sigonio had beschreven. De priester zag een instrument voor zich waarmee met veel kracht een lichaam uit elkaar kon worden getrokken.⁵²

In een aantal onderdelen van de kritiek die Gallonio leverde op Sigonio's reconstructie van de *equuleus*, kwamen naast de gezaghebbende antieke bronteksten ook de 'stevige redeneringen' van Crescenzi van pas, de logische argumenten. Sigonio had gesteld dat de *equuleus* gaten had waar het slachtoffer zijn voeten in moest steken. Dit was toepasselijk voor een raamwerk dat de beul vervolgens kon uitklappen. Als de voeten van het slachtoffer in een houten raam werden gestoken, en dat raam vervolgens werd uitgekapt, zou het slachtoffer breder worden. Seneca had echter duidelijk geschreven dat het slachtoffer op de *equuleus* niet *breder*, maar *langer* werd. Volgens Gallonio had Sigonio zijn brontekst, een passage bij Eusebius, dan ook verkeerd opgevat. Deze passage ging volgens de priester niet over de *equuleus*, maar over voetboeien die in de gevangenis werden gebruikt.⁵³ Sigonio had ten slotte beweerd

---

ligna eo paulo arctiora, atque minora, quae deinceps clavis ferreis non longe ab ultimis stipitis partibus affigentes, fabricabant machinam quatuor quasi pedibus veri equi instar insistentem. Quo peracto, si quis ibi equuleo torquendus aderat, in ipsum, vi cruribus devaricatis, coniciebatur. Post haec tortores funiculos aliquos sumentes, illorum altero cruciandi pedes, altero manus post tergum reiectas atque distortas vinciebant. Tunc rotulis, sive orbiculis funiculos praedictos immittentes, & ad machinulam aliquam equulei pedibus affixam, succulae (ut nobis probatur) similem, eosdem referentes, efficiebant, brachiorum ductu machinulam versantes, ut funiculi circa eam se involventes, extenderentur; & deinceps, ut illis alligatus, dorso super equuleum, & facie ad caelum versa, pariter extenderetur. Verum cum iterum ac saepius in machinula vertenda defatigari non desisterent, & ex hoc singula iam vincti membra, cunctis compagibus resolutis, essent distracta, longo temporis spatio vel sic eum permanere sinebant; vel, Iudice annuente, funiculos relaxantes, incurvum ac pendulum sub equuleo cadere, non sine maximo dolore faciebant.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 50-51.

⁵² 'Has autem machinulas fuisse in equuleo, praeter id quod ex Eusebio asseruimus, posset etiam fortasse confirmari ex his, quae habet Vitruvius lib. 10. cap. 2. 3. & 4. tractans de trochlearum usu, atque de aliis tractoriis machinis, ut de ergata, & succulis: docet enim, ductarium funem per trochleam, quam nonnulli etiam rhecamum dicunt, traiectum, debere postremo, ut onera per ipsum sublevare, vel dimoveri queant, ad aliquam machinam referri.' Ibid., 53-54.

⁵³ 'Nunc agamus de genere illo compedum, quo rei in carcere positi, iniectis ad quartum vel quintum foramen pedibus, ad perennem cruciatum detinebantur. Sensit de hoc Sigonius loco praedicto, non aliud esse ab equuleo, sed prorsus idem cum illo: quod certe dici nulla ratione potest: tum quia hoc damnati homines latiores fiebant, illo vero (ut supra ex epistola 67. Senecae retulimus) longiores: [...] ibid., 63.

dat de pijn van het slachtoffer werd verlicht wanneer de koorden van het *equuleus* werden ontspannen. Dit zou kloppen, als het slachtoffer met die koorden aan een raamwerk was bevestigd, dat eerst werd uitgekapt en dan weer ingekapt. Gallonio merkte echter op dat het slachtoffer volgens de bron-teksten na het ontspannen van de koorden met gekromd lichaam onder de *equuleus* bungelde. Dit was volgens de priester niet de positie van iemand die rechtop aan een raamwerk was uitgerekt als aan een kruis, maar de positie van iemand die horizontaal langs een balk was uitgerekt en die hier vervolgens bij het ontspannen van de koorden met een ruk onder kwam te hangen. Gallonio concludeerde dan ook dat het ontspannen van de touwen geen verlichting van de pijn met zich meebracht, maar juist een extra pijnlijke val ten gevolge had.⁵⁴ Gallonio heeft al zijn creativiteit aangewend om zijn reconstructie van de *equuleus* plausibeler te laten lijken dan die van Sigonio. Het gezag van de antieken en de mechanische logica vulden elkaar daarbij aan.

Behalve Sigonio en Gallonio boog in dezelfde decennia een andere geleerde zich over de *equuleus*. Dit was in geheel andere omstandigheden. Toen hij het werk over de *equuleus* schreef, was Girolamo Maggi niet in de buurt van zijn bibliotheek. Maggi was de militair ingenieur die in 1571 hielp de Cypriotische stad Famagusta te verdedigen tegen de Ottomanen. Hij was geschoold als classicus en jurist. Ondanks het vertrouwen dat het Venetiaanse stadsbestuur in hem had gesteld, vielen de steden door de enorme Ottomaanse overmacht en raakte Maggi in Turkse gevangenschap. Als slaaf in Constantinopel schreef hij twee werkjes, die hij aan de ambassadeurs van de Franse koning en de Duitse keizer bij de Porte aanbood, opdat zij zijn vrijlating zouden bewerkstelligen. Het mocht niet baten, Maggi werd in 1572 in de gevangenis gewurld.⁵⁵ Het boekje over de *equuleus* kwam via omzwervingen in handen van een Duitse filoloog, Gotthard Jungermann, die het in 1609 met uitvoerige correcties publiceerde, lange tijd na de dood van de auteur.⁵⁶

De tekst is maar voor de helft af. Maggi heeft wel gedetailleerd geciteerd uit zijn bronnen, hoewel Jungermann de citaten later op basis van het manuscript misschien heeft gecorrigeerd en aangevuld. Na een korte inleiding beschrijft Maggi in negen hoofdstukjes eerst wat voorgangers hebben beweerd over de *equuleus* - net als Gallonio in de Latijnse versie van het martelaarstrak-

⁵⁴ 'Quod autem funiculis, qui extensi erant, laxatis, rei incurvatis corporibus sub equulei machinam caderent, testatur (ut alio omittamus) Ammianus Marcellinus lib. 16. [...] quibus verbis, [...], significavit auctor, augendi doloris gratia laxatos fuisse funiculos, & non (ut Sigonio, eumque sequentibus placuit) eiusdem remittendi causa: arbitratus est quippe vir iste lib. 3. de iudiciis cap. 18. consuevisse veteres, remittendi doloris studio, funiculos, quibus in equuleo reorum corpora erant extensa, relaxare. [...]' Ibid., 54.

⁵⁵ Voor Girolamo Maggi en diens rol bij de belegering van Nicosia en Famagusta: Hale, 'Girolamo Maggi', *passim*.

⁵⁶ Girolamo Maggi, *De equuleo hactenus incognito liber* ed. Gottfried Jungermann (Hanau 1609). Ik heb het geraadpleegd, zoals opgenomen in een nieuwe uitgave van het martelaarstraktaat: Antonio Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus liber* ed. Raphael Trichet du Fresne (Parijs, Cramoisy, 1660).

taat. Hij noemt wel veel meer auteurs dan Gallonio, onder wie vele moderne: Lorenzo Valla, Ambrogio Calepini, Raffaele Regio, Andrea Alciati, Aldo Manuzio, Conrad Gesner, Girolamo Cardano en ten slotte ook Carlo Sigonio. Maggi was kritisch over de opvattingen over de *equuleus* van al deze schrijvers.

Het laatste hoofdstukje dat Jungermann heeft uitgegeven, is een verzameling losse opmerkingen van Maggi, in combinatie met fragmenten uit antieke bronnen. Dit had Maggi's eigen reconstructie moeten zijn van de *equuleus*. Zijn opvatting over de werking van de *equuleus* lijkt in grote lijnen overeen te komen met die van Gallonio. Hij legt met veel bombarie uit dat het woord *equuleus* natuurlijk was afgeleid van *equus* en dat het apparaat dus vier poten moest hebben. Verder betoogt Maggi dat de slachtoffers op de *equuleus* langer werden, afgaande op Seneca. Hij verwijst naar Vitruvius en Oribasius voor de as die aan de *equuleus* vast zou hebben gezeten, waaraan een hefboom was bevestigd om meer kracht uit te oefenen op het lichaam. Deze aantekeningen zijn afgewisseld met de bekende citaten uit Valerius Maximus, Quintilianus en Prudentius. Hoewel Maggi het betoog met zijn eigen ideeën over de *equuleus* niet heeft kunnen uitwerken tot een volledige tekst, zijn de argumenten in hoofdlijnen wel te volgen. Maggi's baseerde zijn mechanische reconstructie van de *equuleus* op nagenoeg dezelfde antieke bronnen als Sigonio en Gallonio. Zijn reconstructie komt dicht bij die van Gallonio.

De reconstructie van de *equuleus* is een sterk voorbeeld van hoe Gallonio in de technische aspecten verder ging dan voor een devotieel werk strikt noodzakelijk was. Uit deze bespreking van hun ideeën over de *equuleus* blijkt dat geleerden met schijnbaar geheel verschillende achtergronden zich konden uitspreken over dezelfde kwestie. De activiteiten van Gallonio, Sigonio en Maggi hadden duidelijk een eigen karakter. Desondanks stortten ze zich allen op hetzelfde probleem, de bouw, de functie en de werking van een complex martelwerktuig. De discussie die Gallonio aanging met Sigonio over of het ontspannen van de koorden van de *equuleus* een verheviging of een verlichting van de pijn met zich meebracht, verliep via een reconstructie van de mechaniek van het apparaat. Ook over de overbrenging van de kracht dacht Gallonio na, onder verwijzing naar Vitruvius, net als de bouwkundige Maggi. In deze foltermachine kwamen hagiografie, rechtsgeleerdheid en werktuigbouwkunde bij elkaar. Dergelijke discussies dienden niet alleen om de betekenis van in vergetelheid geraakte termen te achterhalen, maar ook om een zuiver vocabulaire te creëren voor het beschrijven van contemporaine gebeurtenissen en ervaringen.

De actuele functie van mechanische reconstructies

De bijdrage van Girolamo Maggi aan het debat over de *equuleus*, helaas posthuum en onvoltooid gepubliceerd, is een pregnant voorbeeld van hoe de receptie van klassieke thema's verweven was met actuele ervaringen. Maggi was actief als bouwkundige ten behoeve van actuele oorlogshandelingen. Hij had een werkende machine willen reconstrueren met behulp van antieke bronnen. Het gebruik van martelaarsaktes en het bijbehorende taalgebruik was voor hem niet louter passieve receptie. De Toscaanse geleerde suggereert dit zelf in het

voorwoord, waarin hij zijn onderwerpkeuze motiveert: als gevangene moest hij onwillekeurig denken aan handboeien, voetboeien, gesels, kwellingen, bijlen en wrede manieren van ombrengen. De mens moet immers steeds denken aan wat hem voortdurend boven het hoofd hangt. Hierbij stonden hem eigentijdse martelmethodes voor ogen, maar ook antieke folteringen. Met name de gedachte aan de *equuleus* drong zich vaak op, waar antieke auteurs het zo vaak over hadden, vooral in de levens van martelaars.⁵⁷ De erudiete bespreking van deze antieke foltermethode was het resultaat van de extreme omstandigheden waarin Maggi zelf verkeerde. Ook Gallonio liet zich niet alleen inspireren tot zijn soms oeverloze uiteenzettingen over de betekenis van Latijnse termen door de wens antieke teksten te begrijpen, hij wenste ook waarneembare gebeurtenissen een juiste naam te geven. Hij wilde bijdragen aan een zuiver vocabulair om uiting te geven aan bestaande ervaringen.

Gallonio dacht daarom na over het effect van de instrumenten op het lichaam. In het vijfde hoofdstuk van zijn martelaarstraktaat, over instrumenten waarmee de heidenen het vlees van christenen uit elkaar trokken, belandt hij bij een problematisch object, een tang die in de Sint Pieter is bewaard als heilige relikw. De tang was tijdens het pontificaat van Paulus III (1534-1550) uit de grond opgedoken bij werkzaamheden aan de Sint Pieter en werd beschouwd als instrument waarmee christelijke martelaars waren gefolterd.⁵⁸ Gallonio heeft dit voorwerp zelf bekeken, aanbeden en gekust.⁵⁹ Hij heeft zich echter ook afgevraagd waartoe het object eigenlijk diende. Een van de middelen om de devotie te vervolmaken, was het rationeel reconstrueren van de werkelijke objecten en ervaringen die aan de martelaarsaktes ten grondslag hadden gelegen. Gallonio heeft de tang in de Sint Pieter vereerd en geanalyseerd.

⁵⁷ 'vincula, compedes, flagra, tormenta, secures, mortisque genera saevissima.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, ed. Trichet du Fresne, 270.

⁵⁸ Zie voor deze tang, ook genoemd door Pirro Ligorio, Onofrio Panvinio en Antonio Bosio: Carmelo Occhipinti, *Pirro Ligorio e la storia cristiana di Roma (da Costantino all'Umanesimo)* (Pisa 2007) 365. Giovanni Severano, de oratoriaan die het werk van Bosio uitgaf, beschreef de tang als volgt: 'Si vede in essa Chiesa [i.e. de Sint Pieter] medesimamente un'Ungola, cioè una Tanaglia dentata, con la quale si dilaniavano le sacre carni de Martiri. Questa fù trovata à tempo di Paolo III. frà i Sepolcri de gl'istessi Martiri nella medesima Chiesa, e si può credere, che havesse servito à tormentare quei gloriosi Christiani, che furono fatti morire da Nerone nelli suoi Horti, come si disse: essendo soliti i fedeli di quei tempi seppellire, e riporre nelle Sepulture de Martiri gl'istromenti de Martirii loro, quando potevano haverli, che però se ne trovano tuttavia a i tempi nostri ne i Cemeterii sacri, che si scoprono.' Giovanni Severano, *Memorie sacre delle sette chiese di Roma e di altri luoghi, che si trovano per le strade di esse* (Rome, Mascardi, 1630) 153-154.

⁵⁹ 'Erano le ungule, secondo che si vede in quella, che sino al giorno di hoggi, nella sacrosanta Basilica Vaticana fra le reliquie si custodisce, da me veduta, & indegnamente toccata, e basciata, una specie di tanaglie di ferro, lavorate nel modo che hora si esplicherà.' Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 62; 'Erant ungulae (sicut indicat illa, quae in hunc usque diem in basilica Vaticana inter sanctorum reliquias asservatur, a nobis licet indignis visa, & ut par erat, venerata, & osculata) genus quoddam forcipis ferreae fabricatae eo modo, quo iam explicaturi sumus.' Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 129-130.

Sommigen waren van mening dat het voorwerp een *scorpio* was, bekend uit vele martelaarslevens. Dat kon volgens Gallonio niet juist zijn. Zoals hij in het vierde hoofdstuk uiteen had gezet, waren de *scorpiones* knoestige takken om mee te slaan. Hij beeldde zich weer de werking van het instrument in, nu niet om de betekenis van een teksttraditie, maar van een concreet voorwerp te achterhalen. Wie met de tang wilde slaan, moest de twee stukken ijzer die met een scharnier met elkaar waren verbonden stijf tegen elkaar houden. In dat geval zouden de punten die eraan zaten nergens toe dienen. Volgens Gallonio was het dan ook logischer tussen de punten vlees te knellen en dit van het lichaam te scheuren.⁶⁰ Het instrument kreeg op basis van deze beredeneerde werking een naam toegekend: *ungulae*, een klauw. Met deze naam kreeg het apparaat de plaats die het toekwam, in de categorie van instrumenten om vlees te scheuren die Gallonio in dit vijfde hoofdstuk behandelde.

Een correct martyrologisch vocabulair was, behalve om voorwerpen te benoemen, ook nuttig om gebeurtenissen te kunnen duiden. De zorg om een juiste verwoording van het eigentijdse, religieus ingegeven geweld wordt heel concreet in de verslagen van de folteringen en executie van een tijdgenoot van de oratorianen. In 1584 schoot Balthasar Gerards (1557ca.-1584) in Delft prins Willem van Oranje (1533-1584) dood, de leider van de Nederlandse gewesten die in opstand waren gekomen tegen de katholieke koning Filips II (1556-1598) van Spanje. Vrijwel onmiddellijk werd Gerards gegrepen en gevangen gezet. De Delftse overheid onderwierp de man gedurende enkele dagen aan een reeks gruwelijke folteringen. Vervolgens lieten de rechters hem in het openbaar terechtstellen, wat wederom gepaard ging met uitgebreid lichamelijk geweld. De beulen schroelden zijn lichaamsdelen, zij sneden zijn lichaam open, rukten zijn hart uit en smeten het in zijn gezicht, zij vierendeelden hem en plaatsten de resten van zijn lichaam boven de stadspoorten van Delft.⁶¹

Beschrijvingen van de aanslag en van de dood van Gerards circuleerden al kort nadat de gebeurtenissen hadden plaatsgevonden, zowel aan protestantse als aan katholieke zijde. Vanuit katholiek perspectief benaderden de ondervraging en terechtstelling van Balthasar Gerards het martelaarschap. Katholieken haalden de lichaamsdelen van Gerards van de stadspoorten weg en bewaarden deze in het geheim als relieken. Sasbout Vosmeer (1548-1612), de apostolische vicaris die verantwoordelijk was voor de katholieken in de afvallige Lage Landen, probeerde vervolgens te bewerkstelligen dat inwoners van het diocees Keulen openlijk in het kader van de liturgie eer mochten bewijzen aan de terechtgestelde moordenaar. Vosmeer trachtte in Rome goedkeuring te krijgen voor de tekst van een *officium* dat hij had geschreven ter ere van Gerards. Op gezag van Baronio kreeg hij in 1604 het bericht dat de kerkelijke

⁶⁰ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 62-63; Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 129-131.

⁶¹ Lisa Jardine, *The awful end of Prince William the Silent: the first assassination of a head of state with a handgun* (London 2005).

autoriteiten op dit verzoek voor onbepaalde tijd niet konden ingaan. In feite wees Rome het van de hand.⁶²

Hoewel Gerards geen officiële liturgische verering ten deel viel, verwierf zijn beproeving onder de oratorianen wel een plaats in de martyrologische verbeelding. Een afschrift van een katholieke variant van het verslag van de dood van Gerards komt voor in de collectie, toegeschreven aan Gallonio.⁶³ Hoewel het verslag niet in de hand van Gallonio is uitgeschreven, is het tussen zijn papieren wel op zijn plaats. In het dossier van Gallonio komt ook een afschrift voor van delen van het *Theatrum crudelitatum*, de aanklacht tegen de wreedheden die protestanten begingen jegens de katholieken, verzorgd door Richard Verstegan. Gallonio heeft van dit polemische werkje de beschrijvingen van de martelingen en terechtstellingen overgeschreven, dit keer wel eigenhandig. De verzen die de illustraties vergezellen, heeft hij achterwege gelaten. Het waren de feitelijke details van de wreedheden waarin Gallonio was geïnteresseerd.⁶⁴ Hij bracht zo, behalve oude hagiografische teksten, ook verslagen van recente gebeurtenissen bij elkaar. De registratie van de folteringen en de dood van Gerards sloot aan bij de bredere interesse in de mechaniek van het martelaarschap.

Ook Bozio noemt de complexe serie folteringen waar Gerards aan werd blootgesteld in *De signis Ecclesiae*. Hij voert Gerards op als een treffend voorbeeld van hoe katholieken uitblonken in het verdragen van pijn, zonder dat dit dan onmiddellijk leidde tot liturgische verering van deze helden. Bozio beschreef de beproeving van Gerards in een passage waarin hij ook aandacht besteedde aan Antonio Bragadin (†1571), de Venetiaanse legeraanvoerder bij de verdediging van Cyprus in 1571, waaraan Girolamo Maggi had deelgenomen. De Ottomaanse strijdkrachten hadden bij Bragadin de neus en oren afgesneden en hem levend gevild. Verder noemde Bozio onder de katholieken die voorbeeldige moed hadden getoond in het ondergaan van pijn ook paus Pius V, die een zeer pijnlijke aanval van blaasstenen niet alleen goedmoedig

⁶² Nanne Bosma, *Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar* (Amsterdam 1983) 84-90, 94-96; Simon Schümmer (pater Gerlach), *De verhalen over de dood van Balthazar Gérard* (Tilburg 1949) 3-6, 39-42.

⁶³ BibVal Ms. H.6 ff. 157ro-159vo. Dit is een bij mijn weten nog niet eerder gesignaleerd afschrift van het Latijnse verslag, waarvan in Rome in ieder geval nog drie versies bestaan: BibVal Ms. N.22, ff. 267ro-268vo; BAV UrbLat 814^{II}, ff. 541ro-546vo; ASV Misc. II, Vol. 92, ff. 164ro-164vo en ff. 169ro-169vo. Gisbert Brom heeft de eerste van deze drie afschriften opgenomen in de *Rijksgeschiedkundige Publicatiën* en de overige twee genoemd: resp. Gisbert Brom ed., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland III Rome. Overige bibliotheken en archieven* (Den Haag 1914) 102-14 [nr. 94]; Idem ed., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland II Rome. Vaticaanse bibliotheek* (Den Haag 1911) 189 [nr. 107] en Idem ed., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland I Rome. Vaticaanse archief. Eerste stuk* (Den Haag 1908) 304 [nr. 876]. Voor de verhouding tussen deze handschriften, die alle dezelfde tekst bevatten met kleine varianten: Schümmer, *De verhalen over de dood*, 5-6, 11-14.

⁶⁴ 'Theatrum crudelitatum hereticorum nostri temporis', BibVal Ms. H.5 ff. 118vo-130vo.

had verdragen, maar zelfs verwelkomd.⁶⁵ De reden voor de executie van Gerards voldeed weliswaar niet aan het criterium voor een volwaardig martelaarschap, namelijk dat zijn vervolgers hem vanwege zijn (katholieke) christelijke geloof moesten hebben omgebracht, maar de technische details van zijn ondervraging en terechtstelling leken wel erg op de omstandigheden waarin martelaars vaak hun einde hadden gevonden.

In het gedeelte van de tekst dat de uiteindelijke terechtstelling van Gerards beschrijft, komen enkele zinswendingen voor die sterk doen denken aan Gallonio's martelaarstraktaat. Gerards moest het schavot opgaan en werd vastgebonden aan een paal. Het verslag (in alle bekende Latijnse versies) associeert deze paal met een kruis: 'Palo, seu Cruci'. In het eerste hoofdstuk van Gallonio's martelaarstraktaat, over kruizen, verzekert de auteur de lezer onmiddellijk dat ook palen onder de categorie 'kruizen' vallen. Net als in het geval van de *equuleus* voert Gallonio hier argumenten aan, die deels teruggrijpen op het gezag van antieke teksten, deels op mechanische logica. In de oudheid had het woord 'kruis' ook 'paal' aangeduid. Bovendien waren zowel kruizen als palen manieren om mensen in de lucht te hangen.⁶⁶ De tweeslachtigheid ten aanzien van de staak waaraan Gerards zijn terechtstelling onderging, kreeg een rationele grondslag in het martelaarstraktaat van Gallonio.

Het verslag van de dood van Gerards in de collectie van Gallonio maakt ook melding van de *equuleus*, in de alternatieve spelling *eculeus*.⁶⁷ In andere bekende Latijnse exemplaren van het verslag is het apparaat waaraan Gerards vastgebonden werd niet benoemd.⁶⁸ Hier blijkt de relevantie van een discussie over de mechaniek die schuil ging achter het antieke woord *equuleus*. In de vermelding van de martelingen van Gerards in *De signis Ecclesiae Dei* gebruikt Bozio het woord *equuleus* niet, maar hij voegt wel een korte beschrijving in van de mechaniek, die overeenkomt met de oratoriaanse reconstructie van het apparaat. Gerards werd, aldus Bozio, met zijn handen en voeten vastgebonden, in verschillende posities over katrollen uitgerekt, zodat zijn botten van elkaar losbraken.⁶⁹ Een actuele gebeurtenis, zoals de folteringen die de martelaar Balthasar Gerards had ondergaan, moest in correcte martyrologische termen kunnen worden aangeduid. Gallonio's martelaarstraktaat was niet alleen bedoeld om betekenis te geven aan historische teksten, maar ook om woorden te geven aan eigentijdse ervaringen.

⁶⁵ Tommaso Bozio, *De signis ecclesiae Dei libri XXVIII* (Keulen, Gymnicus, 1592-'93) I, 841-844.

⁶⁶ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 1; Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 1.

⁶⁷ Girolamo Maggi legt uit dat *eculeus* geen barbarisme was, zoals Josse Badius had beweerd, maar dat *equuleus* wel een betere spelling was. Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus* ed. Trichet du Fresne, 273.

⁶⁸ Schümmer, *De verhalen over de dood*, 51.

⁶⁹ 'Inde manibus pedibusque ligatis ad trochleas in varias partes est protractus, ita ut omnes artuum compages, omnes iuncturae dissolverentur ac laxarentur, idque multas horas paulatim fiebat; [...]' Bozio, *De signis Ecclesiae Dei*, I, 841.

5.4 Illustratie

De oratorianen waren zich bewust van de functionaliteit van het beeld en bemoeiden zich actief met de vormgeving van illustratie en decoratie. In de Italiaanse editie van Gallonio's martelaarstraktaat waren de illustraties als aristocratische emblemen, *imprese* die ook terugkwamen op de wanden van de kerken van Baronio. De illustraties zijn te vergelijken met het wapentuig en de machinerie, afgebeeld in de werken van Lipsius, Ramelli, Besson. Deze vergelijking laat echter ook onmiddellijk de beperkingen zien van Gallonio's sacrale pendant van dit seculiere werkveld. De schroefdraden in het martelaarstraktaat zijn niet functioneel, de hendels staan scheef op elkaar, de proporties zijn onjuist. In de Latijnse editie heeft de priester de systematiek van de illustraties dan ook deels losgelaten. Gallonio suggereerde een sacraal alternatief voor de werktuigbouwkunde en hij verdiepte zich niet echt in het werkveld zelf.

Martyrologische emblematica

De illustraties waren een belangrijk onderdeel van Gallonio's martelaarstraktaat. Giovanni Guerra (1544-1618), artiest uit Modena en broer van de huismeester van het Oratorium, heeft de afbeeldingen ontworpen. Op basis van de ontwerpen van Guerra heeft Antonio Tempesta (1555-1630) voor de Italiaanse editie de kopergravures gestoken, evenals de gravures voor de *Historia delle sante vergini romane*. In de Latijnse editie zijn de houtgravures, nog steeds naar het ontwerp van Guerra, vervaardigd door Leonardo en Girolama Parasole.⁷⁰ De auteur en de grafici hebben beeld en tekst in het marteltraktaat optimaal willen integreren. Dit was niet vanzelfsprekend. In bijvoorbeeld de *Iconologia* van Cesare Ripa (1560-1625ca.), een vroegmodern standaardwerk voor de grafische vormgeving van allegorieën, komen de gravures in de editie van 1603, ook van de hand van Giovanni Guerra, vaak helemaal niet overeen met Ripa's beschrijvingen. Er is geen systematische relatie tussen tekst en afbeeldingen.⁷¹ Gallonio zag daarentegen zelf toe op de totstandkoming van het beeldmateriaal en zorgde ervoor dat de illustraties en de tekst van de martelaarstraktaten nauw op elkaar waren betrokken. In de eerder geciteerde brief aan Talpa besprak hij in het kort de gravures die zijn traktaat zouden illustreren. Hij had 40 gravures gepland, hij had zelf al 23 gereed, en hij vergewiste zich er persoonlijk van dat ze naar tevredenheid waren van allen die ze zagen.⁷² In beide uitgaves

⁷⁰ M. Pupillo, 'Antonio Tempesta (Firenze 1555 - Roma 1630) da Giovanni Guerra 69. Trofeo con strumenti di martirio' en Idem, 'Antonio Tempesta (Firenze 1555 - Roma 1630) da Giovanni Guerra 70. Le Ss. martiri Pudenziana e Prassede' in: *La regola e la fama* tent.cat. (Milaan 1995) 513-514 en 514-515.

⁷¹ Stefano Pierguidi, 'Giovanni Guerra and the illustrations to Ripa's *Iconologia*', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 61 (1998) 158-175, aldaar 162-175.

⁷² '[...] le loro figure in rame, che saranno quaranta di numero per lo meno, et al presente ne ho in ordine ventitré, le quali danno, per la gratia del Signore, grandissima divotione e soddisfazione ad ognuno che le vede.' Brief van Gallonio aan Talpa, geciteerd in Cistellini, *San Filippo Neri*, I, 730 n. 17.

van het martelaarstraktaat verwijst de index in veel gevallen zowel naar de tekst als naar de afbeelding. De illustraties zijn daardoor meer dan een visuele geheugensteun, een handige manier om de strekking van passages te onthouden.⁷³ Ze verwijzen niet alleen naar de tekst, ze vullen de tekst ook aan.

Voor het in stand houden en bevorderen van heiligenvereringen was beeld net zo belangrijk als tekst.⁷⁴ De oratorianen waren zich bewust van de functionaliteit van het beeld en bemoeiden zich actief met de vormgeving van illustratie en decoratie. Cesare Baronio heeft na 1597, toen hij kardinaal was geworden, voor meerdere kerken in Rome ingrijpend nieuwe, uniforme beeldprogramma's samengesteld: zijn titelkerk de Santi Nereo ed Achilleo, de kerk van Santi Cesareo ed Ippolito aan de Via Appia en de kerk en de oratoria van San Gregorio al Celio.⁷⁵ Tommaso en Francesco Bozio hebben later, na Gallo-nio's overlijden, de complexe frescocyclus ontworpen voor de Cappella Paolina, door paus Paulus V ingericht in de basiliek van Santa Maria Maggiore, terwijl Giovanni Battista Crescenzi heeft bijgedragen aan het altaar.⁷⁶ Thematische overeenkomsten, ook in details, tussen de *Annales Ecclesiastici* van Baronio en de fresco's op het gewelf van de *Galleria delle carte geografiche* van Egnazio Danti (1536-1586), uitgevoerd ten tijde van Gregorius XIII, doen vermoeden dat de oratoriaan heeft meegedacht over de onderwerpkeuze voor deze historische scènes.⁷⁷ Dit is vergelijkbaar met de situatie waarin Carlo Sigonio in opdracht van Silvio Antoniano en Gabriele Paleotti historisch advies gaf aan Scipione Pulzone (1546-1598) ten behoeve van een *Tenhemelopneming van Maria* in de San Silvestro al Quirinale in 1585, en opnieuw aan Ludovico Carracci (1555-1619) voor een schilderij met hetzelfde thema van 1586 of 1587, opdat die werken zou voldoen aan de voorschriften van de prelaten.⁷⁸ De

⁷³ Vgl. Philippe Codognet, 'Ancient images and new technologies: the semiotics of the Web', *Leonardo* 35 (2002) 41-49, aldaar 43-44; Leslie Korrick, 'On the meaning of style: Nicolò Circignani in Counter-Reformation Rome', *Word & Image* 15 (1999) 170-189, aldaar 172-177.

⁷⁴ Anna Benvenuti e.a., *Storia della santità nel cristianesimo occidentale* (Rome 2005) 273-276.

⁷⁵ Alexandra Herz, 'Cardinal Cesare Baronio's restoration of SS. Nereo ed Achilleo and S. Cesareo de Appia', *Art Bulletin* 70 (1988) 590-620; Maryvelma Smith O'Neil, 'The patronage of Baronio at San Gregorio Magno' in: Romeo De Maio e.a. ed., *Baronio e l'arte: atti del convegno internazionale di studi, Sora 10-13 ottobre 1984* (Sora 1985) 145-171; Zuccari, 'La politica culturale nelle imprese artistiche', *Storia dell'Arte* 41 (1981) 171-193.

⁷⁶ Steven F. Ostrow, *Art and spirituality in counter-reformation Rome: the Sistine and Pauline Chapels in S. Maria Maggiore* (Cambridge etc. 1996) 143-144, 186-190.

⁷⁷ Lucio Gambi en Antonio Pinelli, 'La Galleria delle carte geografiche' in: Idem ed., *La Galleria delle carte geografiche in Vaticano* (Modena 1994), I, 11-18, aldaar 13; Margret Schütte, *Die Galleria delle Carte Geografiche im Vatikan: eine ikonologische Betrachtung des Gewölbeprogramms* (Hildesheim etc. 1993) 76-77.

⁷⁸ Voor Sigonio en Pulzone: Stefania Macioce, *Undique splendent. Aspetti della pittura sacra nella Roma di Clemente VIII Aldobrandini* (1592-1605) 75; Miquel Batllori, Paolo Prodi, Romeo De Maio en Alessandro Marabottini, 'La regolata iconografia della Controriforma nella Roma del Cinquecento', *Ricerche per la storia religiosa di Roma* 2 (1978) 11-50, aldaar

oratoriaan Pietro Perrachione (1538-1608), eerder al opzichter van de bouw- en inrichtingwerkzaamheden aan de Chiesa Nuova, was in 1604 verantwoordelijk voor de realisatie en betaling van een aantal schilderijen die Giovanni Guerra zou maken voor de *Sala di Costantino* in het Vaticaan.⁷⁹ De oratorianen droegen in de centrale instanties van de katholieke kerk evenzeer bij aan de beeldcultuur, als aan de productie van geleerde teksten.

Gallonio moet van Neri direct een indruk hebben gekregen van de kracht van het beeld. Meerdere malen hebben bezoekers van de Chiesa Nuova de Florentijn in extase zien raken, vaak in de kapel van de Visitatie. Het schilderij van Federico Barocci (1528-1612) dat de ontmoeting uitbeeldt tussen Maria en Elisabeth, beiden in verwachting, zou een favoriet beeld zijn waar Neri zich in gebed en meditatie toe richtte. Het zou hem meerdere malen buiten zichzelf hebben gebracht. Wat ook precies de fysiologische, emotionele en misschien theatrale motivatie was voor dergelijke extases, Neri placht daarna in ieder geval onmiddellijk zijn rechterhand Gallonio bij zich te roepen, als deze niet al bij hem aanwezig was in de kapel.⁸⁰ Gallonio kon bij Neri zien wat sacrale kunst vermocht.

De uitvoering van de illustraties van zijn martelaarstraktaat staat in een traditie die tot ontwikkeling was gekomen in polemische en meditatieve media in jezuïtische kringen. Het gaat om de illustraties van gedrukte publicaties en frescocycli in kerken die vanaf het begin van de jaren tachtig van de zestiende eeuw verschenen: de schilderijen in de Santo Stefano Rotondo, de San Tommaso di Canterbury en de Sant'Apollinare, en de gravures in uitgaves als *Ecclesiae Militantis Triumphus*, *Anglicanae trophaea* en *Theatrum crudelitatum*. Missionarissen in opleiding ondergingen, omringd door beelden van martelaarschappen, een visuele confrontatie met de uiterste consequentie van

---

20; voor Sigonio en Carracci: Alessandro Brogi, *Ludovico Carracci (1555-1619)* (Bologna 2001) I, 124-126.

⁷⁹ Giovanni Guerra verklaart en verplicht zich te 'fare pittura idonea et recipiente in opera di dodici quadri ad olio continenti ognuno l'immagine di diverse provincie osservate per ordine della discente nella volta della Sala di Costantino nel Vaticano del le quali siino in sodisfatione del ill. R.P. Pietro Parocchioni le quali quando tali non siino restino a mio danno in mia mano et si distingue che il precio di ogni uno dei detti quadri sii in scuti dieci l'uno [...] in fede d. s. et vero ho fatta la di mia mano propria. Io Giovanni Guerra scrissi', ASR, Cong. Oratorio Roma Vol. 145 f. 154ro. Perrachione had als opzichter van de bouw- en inrichtingwerkzaamheden zorg gedragen voor de inrichting van enkele kapellen, onder meer die in de rechterzijbeuk nadat deze begin jaren '90 dieper waren gemaakt. Costanza Barbieri, Sofia Barchiesi, Daniele Ferrara, *Santa Maria in Vallicella. Chiesa Nuova* (Rome 1995) 71-72, 122 n. 527, 128; Cistellini, *San Filippo Neri*, II, 870.

⁸⁰ Ian Verstegen, 'Federico Barocci, Federico Borromeo, and the Oratorian orbit', *Renaissance Quarterly* 56 (2003) 56-87, aldaar 65; Barbieri, Barchiesi en Ferrara, *Santa Maria in Vallicella*, 67-68; Giovanni Incisa della Rocchetta en Nello Vian ed., *Il primo processo per San Filippo Neri nel Codice Vaticano Latino 3798 e in altri esemplari dell'archivio dell'Oratorio di Roma* (Vaticaanstad 1957-1963) I, 273 [M. Vitelleschi], 340 [A. Cheli].

hun toekomstige activiteiten. Priesters hadden daarnaast constant beelden voor ogen die stof leverden voor prediking en pastoraal werk.⁸¹

Italiaanse kunsthistorici veronderstelden tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw een tweedeling tussen jezuïeten en oratorianen, waarbij jezuïeten voor hun beeldende kunst een ahistorische compositie verkozen, terwijl de oratorianen de voorkeur gaven aan beelden die historisch herkenbaar en localiseerbaar waren. Zo hadden de genoemde fresco's en gravures, geproduceerd in de jezuïtische context, als achtergrond inwisselbare landschappen en architectuur, terwijl de oratorianen het onderwerp van hun beelden juist met alle historische en geografische details lieten omringen.⁸² Dit idee is in de illustraties bij de martelaarstraktaten van Gallonio echter niet terug te zien en is dus waarschijnlijk eerder ingegeven door de behoefte jezuïeten en oratorianen schematisch te definiëren. Terwijl de oratorianen, Gallonio inclusief, inderdaad meer met historisch materiaal werkten dan met filosofisch-theologische abstracties, zijn de illustraties bij het martelaarstraktaat beslist niet in een herkenbare periode of regio geplaatst. Net als deze schilderijen en gravures van de jezuïeten, hadden de illustraties van het werk van Gallonio een ahistorische compositie. De achtergrond bestond uit inwisselbare landschappen en algemeen klassieke, niet herkenbare architectuur. De elementen waaruit ze is opgebouwd komen in meerdere illustraties terug en zijn deels herkenbaar uit de beelden op de wanden van de Santo Stefano Rotondo en op de pagina's van de *Ecclesiae Militantis Triumphus*. [afb. 5g, 5h]

Evenals de martyrologische beelden in de kerken en publicaties van de jezuïeten, zijn de illustraties van Gallonio's martelaarstraktaat emblemen, een categorie van communicatiemiddelen waartoe ook de *impresa* behoorde, de combinatie van beeldmerk en lijfspreuk waarmee de maatschappelijke en intellectuele elite plezier en indruk maakte. De illustraties van de folterinstrumenten in het martelaarstraktaat met de legenda erbij vormden kant en klare emblemen. Beeld en tekst zijn van elkaar afhankelijk, afzonderlijk hebben ze minder zeggingskracht. In de zestiende eeuw was het embleem als uitdrukingsvorm opgekomen naast het zuivere woord en het zuivere beeld. Dit ging gepaard met de opkomst van literatuur die reflecteerde op de werking en de status van de emblemata. Het embleem onderscheidde zich van het pure beeld,

⁸¹ Gauvin A. Bailey, *Between Renaissance and Baroque: Jesuit art in Rome, 1565-1610* (Toronto etc. 2003) 107-152; Thomas Buser, 'Jerome Nadal and early Jesuit art in Rome', *Art Bulletin* 58 (1976) 424-433, aldaar 425-432. Vgl. Alexandra Herz, 'Imitators of Christ: the martyr-cycles of late Sixteenth Century Rome seen in context', *Storia dell'arte* 62 (1988) 53-70, die betoogt dat de frescocyclus deel uitmaakten van een poging van de jezuïeten om in ere te herstellen wat zij zagen als vroeg-christelijke esthetiek.

⁸² Antonio Vannugli, 'Gli affreschi di Antonio Tempesta a S. Stefano Rotondo e l'emblematica nella cultura del Martirio presso la Compagnia di Gesù', *Storia dell'Arte* 48 (1983) 101-116, aldaar 115; Alessandro Zuccari, 'Politica culturale dell'Oratorio romano nella seconda metà del Cinquecento', *Storia dell'Arte* 41 (1981) 81-112, aldaar 85-86; Federico Zeri, *Pittura e controriforma: l'arte senza tempo da Scipione di Gaeta* (Turijn 1957).

volgens deze literatuur, doordat het beeld slechts een visuele gelijkenis wist te bewerkstelligen, terwijl het embleem een betekenis kon overbrengen. De toevoeging van de discursieve toelichting stelde de betekenis van het beeld met al zijn associaties vast. Omgekeerd stond het beeld toe in één oogopslag waar te nemen waar soms vele woorden voor nodig waren.⁸³ Onder jezuïeten nam het gebruik van de emblematiek vanwege de analogie met de heraldiek in de loop van de zestiende eeuw een hoge vlucht, als middel om een adellijk publiek aan te spreken.⁸⁴

Een goed uitgedacht embleem was een efficiënt communicatiemiddel en dat heeft Gallonio in de Italiaanse editie van zijn martelaarstraktaat, in combinatie met de *Historia delle sante vergini*, goed benut. De maagden op het moment van hun martelaarschap en de instrumenten waarmee dit martelaarschap werd bewerkstelligd zijn in deze twee publicaties met behulp van de korte verbale toelichting snel te herkennen en te begrijpen. Binnen het oeuvre van Gallonio is de integratie van tekst en beeld alom aanwezig. De folterwerktuigen en -methodes die Gallonio in de martelaarstraktaten heeft beschreven en laten uitbeelden, komen in de eenvoudige illustraties bij de *Historia delle sante vergini romane* weer terug. In de *historia* van Restituta komt bijvoorbeeld de 'schorpioen' voor. Gallonio had de houten roede met stekels of knoesten in het martelaarstraktaat duidelijk laten illustreren. Precies hetzelfde type geselwerktuig hanteert ook de beul die Restituta in de gravure aan het begin van haar *historia* onder handen neemt. [afb. 5d, 5e]

De emblematische afbeeldingen bij de jezuïeten en in Gallonio's martelaarstraktaten kenmerken zich door de toevoeging van een verklarende tekst, waarvan de onderdelen door middel van letters of cijfers naar afzonderlijke elementen in het beeldvlak verwijzen.⁸⁵ Daarbij kunnen opeenvolgende gebeurtenissen in een chronologisch verhaal in hetzelfde beeldvlak naast elkaar voorkomen, of meerdere varianten van dezelfde categorie. De afbeeldingen zijn halverwege chronologie en taxonomie gestrand. De slachtoffers ondergaan de foltering in het martelaarstraktaat in omstandigheden die een specifieke gebeurtenis suggereren, in een architectonische ruimte. De omgeving is echter wel 'tijdloos' klassiek, en meerdere elementen van dezelfde categorie vinden tegelijk plaats.

⁸³ Caldwell, 'The *Paragone* between word and image', 277-286.

⁸⁴ Anne-Élisabeth Spica, 'Les jésuites et l'emblématique', *XVIIe siècle: bulletin de la 'Société d'Etude du XVIIe Siècle* 59 (2007) 633-652; Samuele Giombi, *Libri e pulpiti. Letteratura, sapienza e storia religiosa nel Rinascimento* (Rome 2001) 223-227; Macioce, *Undique Splendent*, 49-60; Andrea Battistini, 'I manuali di retorica dei gesuiti' in: Gian Paolo Brizzi ed., *La ratio studiorum: modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento* (Milaan 1981) 77-120, aldaar 104 (waar de auteur de emblematiek een plaats geeft in de pedagogiek van de jezuïeten als adaptatie van een element uit de adellijke cultuur, naast de adaptatie van de klassieke retorica van Cicero en Quintilianus).

⁸⁵ Dit type legenda is 'indexed split view' genoemd door Codognet, 'Ancient images and new technologies', 43-44.

Dit type compositie is te vergelijken met de illustraties van publicaties van Justus Lipsius. Deze afwisselend Leuvense en Leidse hoogleraar heeft met *De cruce libri tres* een antiquarisch-oudheidkundige studie verricht naar de antieke terechtstelling van de kruisdood. Ook Lipsius' verhandeling is geïllustreerd, net als Gallonio's eerste hoofdstuk over kruisiging in het martelaarstraktaat. Voor de illustraties geldt in dit geval net als voor de tekst, dat de aandacht zich richt op de feitelijke, technische details. De verschillende vormen van kruisiging zijn niet als afzonderlijke verhalen weergegeven, zoals in de apologie die bijvoorbeeld de jezuïet Jacob Gretser (1562-1625) en de johannieridder Giacomo Bosio (1544-1627) praktiseerden in hun respectieve werken over het kruis. De verschillende manieren waarop de kruisiging kon plaatsvinden, zijn bij Gallonio en Lipsius als onbeperkt herhaalbare categorieën uitgebeeld. Bij Lipsius suggereert de achtergrond van de illustratie net als bij Gallonio een specifieke gebeurtenis, maar het is in feite een generiek landschap dat volstrekt inwisselbaar is en geen relatie heeft tot de figuren op de voorgrond.⁸⁶ [afb. 5f]

De halfslachtige overgang van unieke gebeurtenis naar algemene categorie kenmerkt ook de technische illustraties van Lipsius' boek over oorlogsmachines. Lipsius heeft in fictieve dialogen verschillende categorieën belegeringswerktuigen en -strategieën behandeld. De gravures volgen op de afzonderlijke dialogen. De gravures brengen de belangrijkste conclusies en varianten samen in één of enkele beeldvlakken. De structuur van de informatieverwerking is daarmee grotendeels vergelijkbaar met die van het martelaarstraktaat. Ook bij Lipsius is de grafische weergave van de besproken werktuigen halverwege het unieke narratief en de algemene classificatie blijven steken. Na het hoofdstuk over de *testudines*, schutdaken om ongedeerd tot aan de muren van de belegerde tegenstander te geraken, volgen afbeeldingen van de verschillende besproken types: het 'simpele schutdak' (*testudo simplex*), het 'schutdak met boegpunt' (*testudo rostrata*) en het 'schutdak met stormram' (*testudo arietaria*). Ze zijn in één beeldvlak weergegeven, met een legenda die hen identificeert. De compositie suggereert flauwtjes dat de drie varianten naast elkaar staan opgesteld, maar de perspectivische weergaves van de afzonderlijke machines houden geen verband.⁸⁷ [afb. 5i] Zo is de grafische weergave van de schutdaken in Lipsius' verhandeling over belegeringsapparaten geheel analoog aan die van kruisen, in zowel Lipsius' als in Gallonio's werk hierover.

De illustraties ondersteunden het onderbrengen van de gereconstrueerde folteringen in afzonderlijke categorieën, maar tegelijkertijd waren de illustraties ook nuttig om te benadrukken dat het hele spectrum aan martelwerktuigen een integraal geheel was. Gallonio had de chronologisch verlopende

⁸⁶ Jeanine de Landtsheer, 'Justus Lipsius' *De cruce* and the reception of the Fathers', *Neu-lateinisches Jahrbuch* 2 (2000) 97-122 aldaar 100, 116-120; Christian Hecht, *Katholische Bildertheologie im Zeitalter von Gegenreformation und Barock: Studien zu Traktaten von Johannes Molanus, Gabriele Paleotti und anderen Autoren* (Berlijn 1997) 387.

⁸⁷ Lipsius, *Poliorceticon*, 48-50.

historie in de tekst van de martelaarstraktaten uit elkaar gehaald. In de illustraties zijn de elementen in de beeldvlakken weer bij elkaar geplaatst. Het zesde hoofdstuk behandelt brandende en gloeiende martelwerktuigen. Beulen gebruikten deze vaak nadat zij het slachtoffer aan de *equuleus* hadden gehangen. De *equuleus* komt in de gravures bij dit hoofdstuk over fakkels en gloeiende platen dan ook weer terug. In de Italiaanse versie verwijst de legenda hier expliciet naar: 'A. Martelaars, gehaald van de *equuleus*, en met andere nieuwe manieren gefolterd, doordat ze B. of in scherven werden gedrukt, C. of men in de wonden, veroorzaakt door de martelingen van de *equuleus*, kokende olie goot, of kalk, of dergelijke.' [afb. 5j] ⁸⁸ In de Latijnse versie staat een *equuleus* minder prominent op de achtergrond in de illustratie van deze martelingen. De legenda verwijst hier niet naar. Het touw zit duidelijk los. Het apparaat heeft zijn werk verricht.⁸⁹ Ondanks het opdelen in categorieën, blijven de opeenvolgende folteringen deel uitmaken van een compleet, voltooid arsenaal aan foltermethodes.

Martyrologische mechanica

Afbeeldingen waren hulpmiddelen voor het voorstellingsvermogen en voor het geheugen, maar ze dienden ook als argumentatie. De techniek van antieke wapens stond ter discussie en de deelnemers aan het debat bedienden zich van woord en beeld om hun standpunten te verhelderen. De filoloog Josef Scaliger (1540-1609) zou op zijn sterfbed nog schetsen hebben getekend van het Romeinse *pilum* om te laten zien dat Justus Lipsius het bij het verkeerde eind had gehad.⁹⁰ Illustraties gingen onderdeel vormen van de betogende teksten over apparaten.

Ook in de martelaarstraktaten had de grafische representatie niet alleen een didactische functie. Waar de visualisatie van de *equuleus* duidelijk die elementen benadrukte, die Gallonio en Bozio dachten te moeten verbeteren in Sigonio, kreeg de illustratie de kracht van een argument. De simpelste grafische representatie van het concept *equuleus* komt voor in de handgeschreven Italiaanse beschrijving van het apparaat in de papieren van Bozio. Deze simpele pentekening toont een horizontale dwarsbalk op vier schuine poten, met aan beide uiteinden een rond wiel, waar een touw omheen hangt.⁹¹ [afb. 5k] Dit waren juist de onderdelen die ter discussie hadden gestaan. In de gravures van Guerra en Tempesta in het martelaarstraktaat zijn enkele elementen toegevoegd, die in de tekst van Gallonio als discussiepunten extra aandacht krijgen. Het apparaat is geplaatst op een schavot, wat een verwijzing moet zijn naar de

⁸⁸ 'A. Martiri, tolto via dall'equuleo, e con altre nove maniere tormentati, imperoche erano essi B. ò premuti sopra rottami, C. ò si versava nelle piaghe, cagionate loro da i tormenti dell'equuleo, olio bollente, ò calcina, ò simili.' Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 78-79.

⁸⁹ Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 149.

⁹⁰ Anthony Grafton, *Bring out your dead. The past as revelation* (Cambridge Mass. en Londen 2001) 235-236.

⁹¹ BibVal Ms. N.76 f. 210vo.

catasta, het platform, waar Sigonio volgens Gallonio de *equuleus* mee verwarde. Aan de *equuleus*, afgebeeld in de Italiaanse editie, zijn slachtoffers in twee posities getekend: de één is boven de horizontale dwarsbalk uitgestrekt, de ander hangt gekromd onder de dwarsbalk. Mannen zetten zich schrap terwijl ze de assen door middel van grote handvaten aandraaien. De gravures bij de passages over de *equuleus* in zowel de Italiaanse versie als de Latijnse versie van het martelaarstraktaat laten zich lezen als een samenvatting van de voorname geschilpunten.⁹² [afb. 5l]

In tegenstelling tot Sigonio, die geen enkele illustratie heeft opgenomen in zijn werken, had Girolamo Maggi zijn bespreking van de *equuleus* ook willen illustreren. Op enkele plaatsen staan asterisken, die de uitgever heeft geplaatst waar, afgaande op Maggi's verwijzingen, een illustratie had moeten staan.⁹³ Het zou interessant geweest zijn te zien hoe de illustraties van de *equuleus* van Maggi zich zouden hebben verhouden tot die van Gallonio, gezien de overeenkomst in hun argumentaties. Maggi had zijn *Della fortificatione delle città* voorzien van gedetailleerde plattegronden en grafische weergaves van specifieke constructies in de verdedigingswerken van de besproken steden. Daarnaast bevatten zijn handgeschreven plannen voor de toevoegingen aan de fortificaties van Famagusta tekeningen die zijn voorstellen inzichtelijk moesten maken. In deze tekeningen gebruikte Maggi beproefde conventies uit de technische grafiek, zoals opengewerkte en transparante volumes, en de dwarsdoorsnede. Met de illustraties van het boek over verdedigingswerken heeft hij zelfs bijgedragen aan de ontwikkeling van een nieuw type grafische projectie, de 'militaire axonometrie'.⁹⁴ [afb. 5m]

Een dergelijke verfijning bevatten de illustraties van de martelaarstraktaten niet. Giovanni Guerra had weliswaar ervaring met de uitbeelding van machinerie, waarbij hij ook gebruik maakte van de gangbare grafische conventies voor de weergave van techniek. In de jaren voordat de Italiaanse editie van het martelaarstraktaat tot stand kwam, in 1589 en 1590, heeft de graficus uit Modena tekeningen en gravures gemaakt van het transport en de verheffing van de obelisk die Sixtus V op het plein voor de Sint Pieter liet plaatsen. Hierin is bijvoorbeeld naast een zijaanzicht van de constructie voor de verheffing van de obelisk, de basis van diezelfde constructie afgebeeld als orthogonale projectie. [afb. 5n] In Pratolino, Toscane, heeft hij later, in 1604, hydraulische mechanismes getekend die de waterwerken in de Villa medicea aandreven, waarin bijvoorbeeld in de transparante doorkijk, onder de grond,

⁹² Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 40-41; Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 95.

⁹³ '*Equuleos* autem equinos pullos nuncupari, nemini est obscurum, & qui infrà à nobis huius instrumenti * delineatam formam intuebitur, nobis haud aegrè assentietur. [...] met in de marge: * Non extat'; aan het einde: 'Pictura in manuscripto non extabat.' Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, ed. Trichet du Fresne, 273, 285.

⁹⁴ Filippo Camerota, 'Renaissance descriptive geometry: the codification of drawing methods' in: Wolfgang Lefèvre ed., *Picturing machines, 1400-1700* (Cambridge Mass. 2004) 175-208, aldaar 184-185; Hale, 'Girolamo Maggi', 37-38, 40-43.

het mechanisme van de fontein aanschouwelijk is gemaakt. [afb. 5o]⁹⁵ Dezelfde details en specificaties zijn in de illustraties van de martelaarstraktaten niet terug te vinden. Toch heeft Guerra wel elementen in deze illustraties opgenomen, die voortkomen uit de technische beeldcultuur. Een voorbeeld hiervan is de katrol met daaromheen een touw die om door een windas kan worden aangedraaid. Gallonio verwijst hiervoor in de tekst naar Vitruvius, en Guerra lijkt voor de illustratie van dit systeem ook te zijn uitgegaan van een illustratie in Giocondo's uitgave van Vitruvius. [afb. 5b, 5c]

Zoals eerder vermeld, heeft Gallonio in de Latijnse editie van het martelaarstraktaat meer technische detail verwerkt. Hij heeft ook meer onderwerpen besproken en is uitvoeriger ingegaan op details. Het aantal afbeeldingen in deze editie is echter juist kleiner geworden. In veel afbeeldingen in de Latijnse editie lijken meerdere afbeeldingen van de Italiaanse editie in elkaar geschoven. De gravures in de Italiaanse editie beantwoorden aan de zakelijke argumentatie in de tekst. Instrumenten zijn in groepen ingedeeld. De afbeeldingen laten de mechanieken van de foltermethodes scherp zien. In de Latijnse editie is in de gravures de classificering deels verlaten.⁹⁶ Gallonio heeft in de Latijnse tekst afzonderlijke elementen nadrukkelijker beredeneerd en steviger verantwoord. Dit correspondeert niet met een groter detail in de illustraties.

De ontwikkeling in de gravures is te volgen in de illustraties bij hoofdstuk zes. In de Italiaanse editie komen de verschillende types brand- en gloeiwerkhuizen bij elkaar in een typisch *panoplia*. De beschreven soorten zijn duidelijk herkenbaar. De volgende gravure laat zien in welke verschillende situaties deze instrumenten dienst konden doen. Op de voorgrond branden twee beulen een persoon die aan zijn voeten aan een hijskraan hangt. Op de achtergrond bewerkt een beul een persoon die aan de *equuleus* bungelt. Alle beulen gebruiken eenzelfde type werktuig: de lamp.⁹⁷ In de Latijnse editie is het *panoplia* achterwege gelaten. Ter illustratie van hetzelfde hoofdstuk is uitgegaan van de tweede gravure van de Italiaanse editie. De functie daarvan is in de Latijnse editie echter die van de eerste gravure in de Italiaanse editie geworden. De afbeelding heeft nu als onderwerp de verschillende types brandwerkhuizen. Overgebleven is slechts de hijskraan met daaraan het slachtoffer op de kop. Om hem heen staan nu drie beulen. De beulen hebben in deze gravure in de

⁹⁵ Ermolina Cecchi Gattolin, 'Giovanni Guerra 4.47.1 *Fontana del Quercione*' en Idem, 'Giovanni Guerra 4.47.2 *Macchine idrauliche*' in: Cesare Ciano en Claudia Beltramo Ceppi ed., *La corte, il mare, i mercanti. La rinascita della scienza. Editoria e società. Astrologia, magia e alchimia* tent.cat. (Milaan etc. 1980) 167; Elena Parma Armani ed., *Libri di immagini, disegni e incisioni di Giovanni Guerra (Modena 1544-Roma 1618): Modena, Palazzo dei Musei, Sala Poletti, 18 marzo-30 aprile 1978* tent.cat. (Modena 1978) ill. XXXVIIIb en LVI.

⁹⁶ Opher Mansour, 'Not torments, but delights: Antonio Gallonio's Trattato de gli instrumenti di martirio of 1591 and its illustrations' in: Andrew Hopkins en Maria Wyke ed., *Roman bodies. Antiquity to the Eighteenth century* (Londen 2005) 167-183, aldaar 167, 171-180.

⁹⁷ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 76-77 en 78-79.

Latijnse editie verschillende apparaten vast. Eén van hen hanteert een houten fakkel, de tweede een gedraaide toorts en de derde een lamp. [afb. 5p, 5q, 5r]⁹⁸

In de Latijnse editie hebben de gravures een minder groot aandeel gekregen in de overredingskracht. Aan de simpelere illustraties in de Latijnse valt te zien dat de indruk van een martyrologisch machinetheater, gewekt door de Italiaanse editie, niet meer was dan een suggestie. De gravures in de Italiaanse editie bevatten dan ook al allerlei onhandige details. Het koord waarmee een martelaars aan het tau-kruis is gehangen, verdwijnt met het uiteinde zonder reden om een katrol. De hendels waarmee beulen de windas aandraaien om een martelaar uit te rekken, staan scheef in deze windas gestoken. Door de positie van de schroeven in de pers zou de martelaar hierin eigenlijk niet recht maar schuin tussen de persplaten moeten liggen. De dikke horizontale balk in de *equuleus* verhindert dat het slachtoffer bij het vieren van de koorden naar beneden zou kunnen zakken, in tegenspraak met de uitvoerige bespreking die Gallonio aan dat effect wijdt.⁹⁹ In combinatie met allerlei vervormingen in perspectief en proporties, leveren deze elementen zeer onbevredigende technische tekeningen op.

Dit is echter consistent met Gallonio's omgang met techniek en machinerie zoals dat uit het eerste deel van dit hoofdstuk naar voren is gekomen. De priester had geen daadwerkelijke interesse voor de krachtoverbrenging, hefboomwerking en balans. De afbeeldingen en de bijbehorende teksten van de Italiaanse editie vormden een martyrologisch embleemboek, waaraan zijn aristocratische publiek zich moest vergapen in plaats van de machinetheaters van Besson, Errard en Ramelli. Gallonio suggereerde een sacraal alternatief voor de mechanica en de werktuigbouwkunde en daarom vond hij het niet nodig zich deze disciplines werkelijk eigen te maken. Dat Gallonio niet vereiste dat de weergave van de apparaten in de illustraties geheel correspondeerde met de beschreven mechanismes, blijkt ook uit de discrepantie tussen tekst en afbeeldingen met betrekking tot de *ungula*. In de beschrijving maakte Gallonio duidelijk dat van de houten handvaten aan de tang in de Sint Pieter nog slechts twee afgebrande stukken over waren.¹⁰⁰ In de bijbehorende afbeelding is de *ungula* echter weergegeven in haar algemeen gereconstrueerde vorm, compleet met volledige handvaten. [afb. 5u] In *Roma sotterranea* van Antonio Bosio, die Giovanni Severano (1546ca.-1640) 40 jaar later publiceerde, is dezelfde *ungula*

⁹⁸ Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 147.

⁹⁹ Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio*, 10, 31, 41.

¹⁰⁰ '[...] ne' tronchi del manico erano tonde, e vicino quasi al fine incavate; e per quanto dimostra un poco di legno abbruciato similmente tondo, che vi si vede incastrato dentro, s'incavavano così, per fermarvi due haste, [...] ibid., 62. In de Latijnse editie heeft Gallonio vervolgens nagelaten te vermelden dat van de houten handvaten slechts stompen over waren. Dit komt overeen met de grotere nadruk op een discursieve, mechanisch correcte reconstructie, die ten koste ging van de waarneembare, visuele of sensuele ervaring. '[...] quorum extremae partes rotundae erant, & prope earundem finem paululum excavatae; quod idcirco fiebat, ut hastulae aliquae in ipsis includi atque affigi possent, [...] Idem, *De sanctorum martyrum cruciatibus*, 130.

afgebeeld in een gravure, ditmaal echter zoals het object in de Sint Pieter te zien was: met zwartgeblakerde stompen waar de handvaten hadden gezeten. [afb. 5s, 5t] Gallonio had in het martelaarstraktaat de indruk gewekt de folter-instrumenten te illustreren zoals ze concreet konden worden waargenomen, maar in feite waren het toch verzonden objecten. De folteringen, uitgebeeld in de Italiaanse editie, en de maagden, veelal martelaressen, uitgebeeld in de *Historia delle sante vegrini romane* vulden elkaar daarin aan. In de kritische Latijnse editie van het martelaarstraktaat die drie jaar later volgde, verschoven de illustraties naar de achtergrond. De embleemfunctie was in deze editie minder sterk, ten gunste van meer kritische reconstructies van de martyrologische foltermethodes.

5.5 Conclusie

Gallonio had geen interesse in technische vooruitgang. Aardse roem was vergankelijk en ijdel. De mens moest volgens hem geen aandacht besteden aan wereldlijke innovatie, maar aan de hemelse eeuwigheid. De medemens overtreffen door krachtige machines te ontwerpen was geen triomf maar een nutteloze bezigheid. Martelaars gaven het goede voorbeeld door zich geheel en al over te geven aan de beproevingen waaraan God hen onderwierp. Hun strijd voerden zij niet door zich tegen de folteringen te weer te stellen, maar juist door deze te ondergaan in het vertrouwen dat God het beste met hen voor had.

Om dit standpunt vorm te geven, schreef Gallonio in eerste instantie een martyrologisch embleemboek, als een spirituele tegenhanger van een machinetheater. Het was een repertorium van ingenieuze folterinstrumenten die de aristocratische dames, het beoogde publiek van zijn eerste hagiografische project, beter zouden sieren dan hun wereldlijke heraldische symbolen. Ook de mannelijke verwanten van de jonge vrouwen zouden hieraan natuurlijk een voorbeeld kunnen nemen. De publicatie van het martelaarstraktaat kwam niet voor niets in een periode dat opzichtige platenboeken vol opzienbarende machines dreigden de trots van de maatschappelijke elite dusdanig op te blazen dat er voor christelijke deemoed geen plaats meer was. Het martelaarstraktaat was hiervoor een remedie. Net als de meeste machinetheaters verscheen ook het martelaarstraktaat in eerste instantie in het Italiaans, daarna pas in het Latijn.

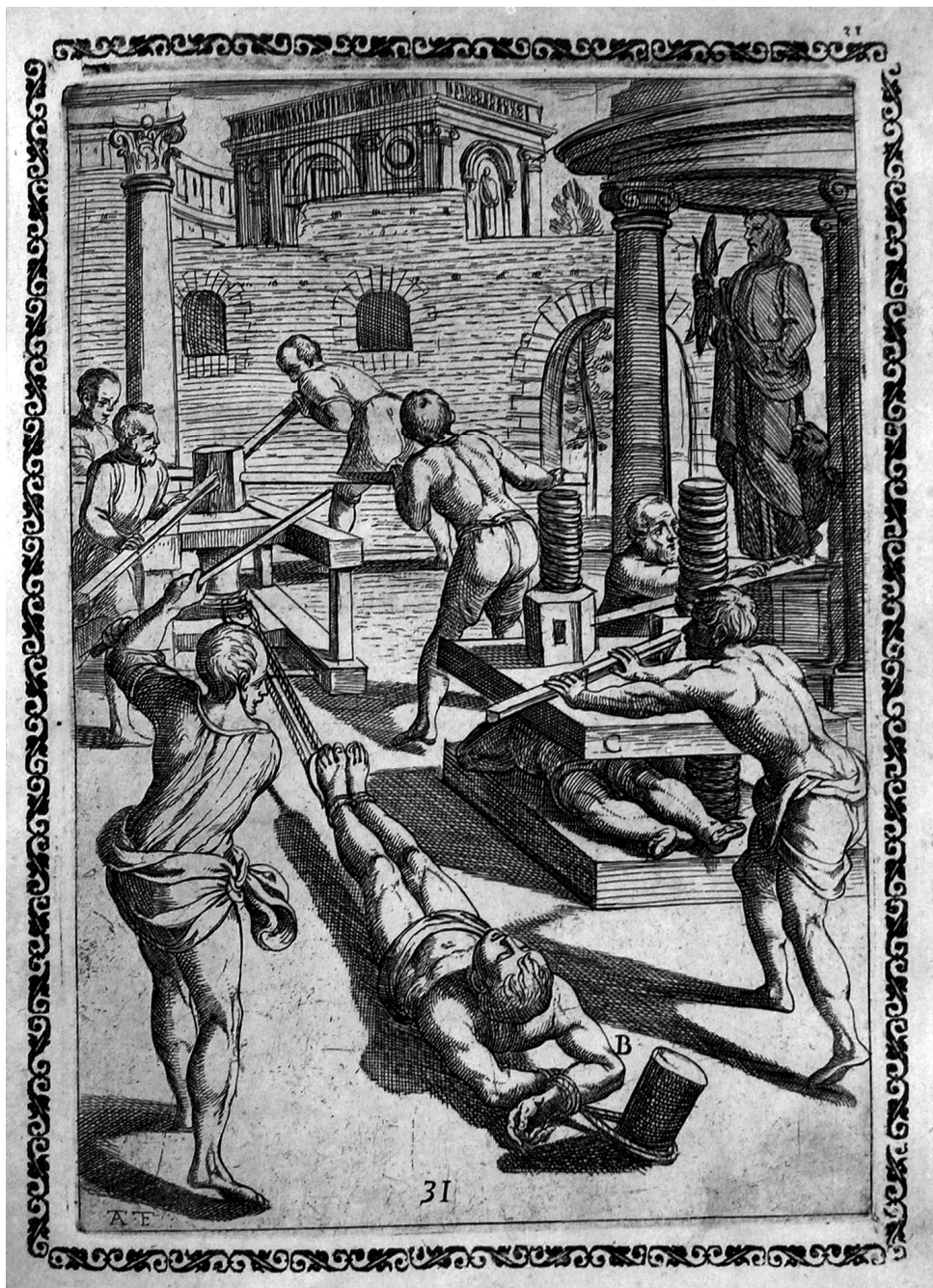
In de Latijnse editie heeft Gallonio de verzameling martyrologische emblemen omgewerkt in technische zin. In deze nieuwe versie was het minder belangrijk de instrumenten op het netvlies van het publiek te branden. Gallonio heeft gepoogd met gezaghebbende bronverwijzingen en logische argumenten een zuiver martyrologisch vocabulaire samen te stellen. De pedagogiek en de polemieken overheersten echter toch de technische interesse. De illustraties laten zien dat Gallonio slechts de suggestie wilde wekken van mechanische correctheid. De priester was geen mechanicus, zoals hij ook geen jurist of medicus was. Hij was een geestelijke die voor meerdere werkvelden een spiritueel alternatief wilde bieden, om een zo breed mogelijk publiek te doordringen van de christelijke waarden van nederigheid en zelfopoffering.

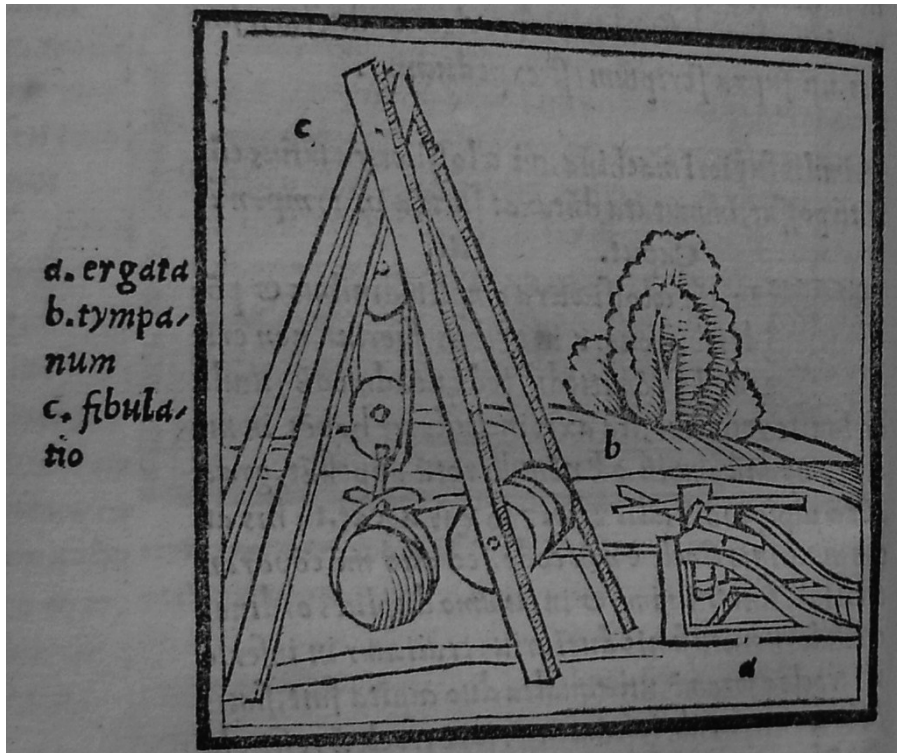
Afbeeldingen hoofdstuk 5

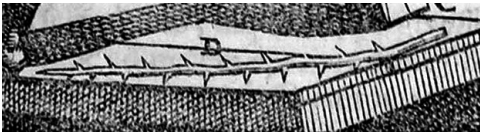
5a - Hiëronymus Wierix, *Christus in wijnpers*, gravure, uit: Jörg Jochen Berns, *Himmelmaschinen / Höllenmaschinen. Zur Technologie der Ewigkeit* (Berlijn 2007) 61.

5b - Windas en pers, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 31.

5c - Windas, gravure, uit: Vitruvius, *De architectura* ed. fra Giocondo (Florence, Giunta, 1513) 164.

5d - *Scorpio*, gravure, uit: Antonio Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus* (Rome, Oratorium, 1594) 95.

5e - *Scorpio*, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Historia delle sante vergini romane* (Rome, Donangeli, 1591) 85.

5f - Kruisen tegen inwisselbare achtergrond, gravure, uit: Justus Lipsius, *De cruce libri tres* (Antwerpen, Plantijn, 1594) 74.

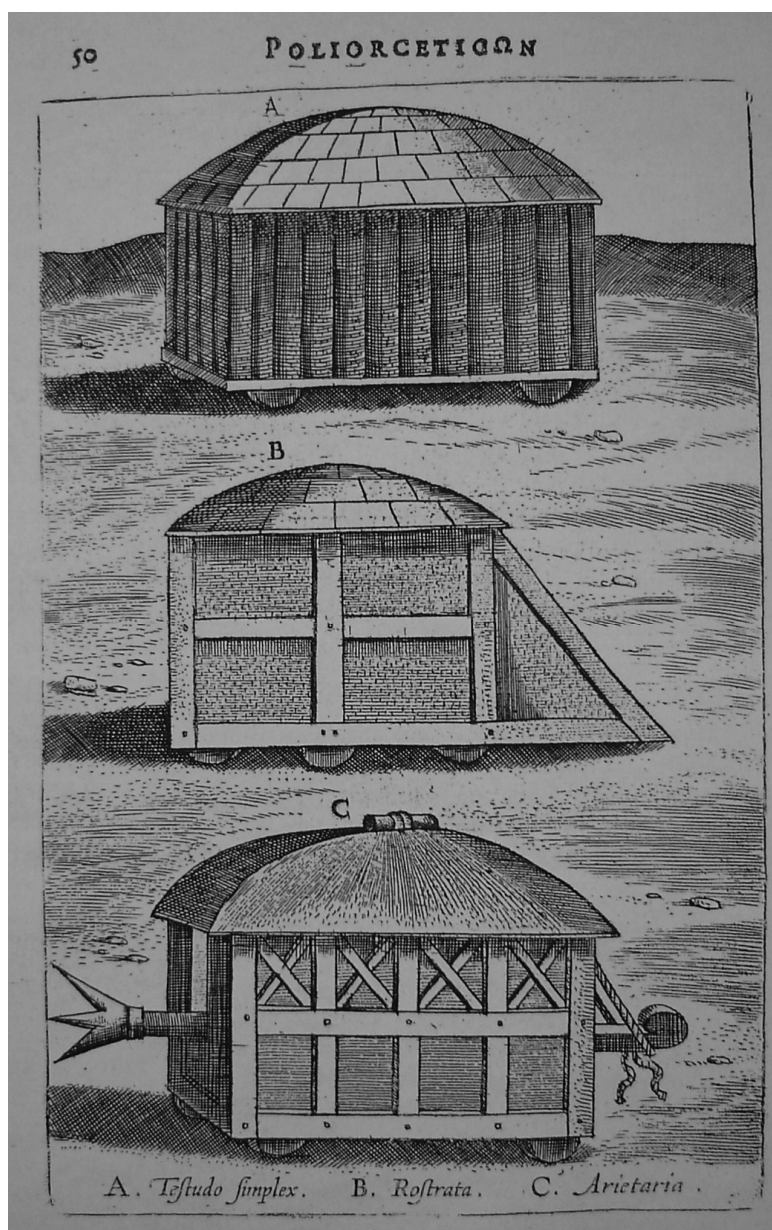

5g - Martelaars blootgesteld aan wilde dieren, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 143.

5h - Niccolò Circignani e.a., *Processus, Martinianus en Gervasius*, fresco, Santo Stefano Rotondo.

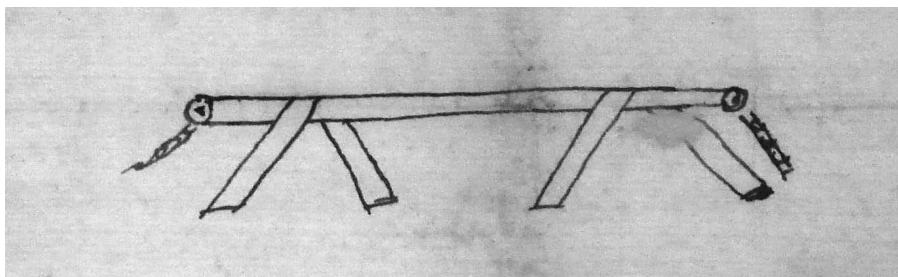

5i - *Testudines*, , gravure, uit: Justus Lipsius, *Poliorceticon sive de machinis. Tormentis. Telis. Libri quinque. Ad historiarum lucem* (in: *Opera omnia*) (Antwerpen, Plantijn, 1625) 50.

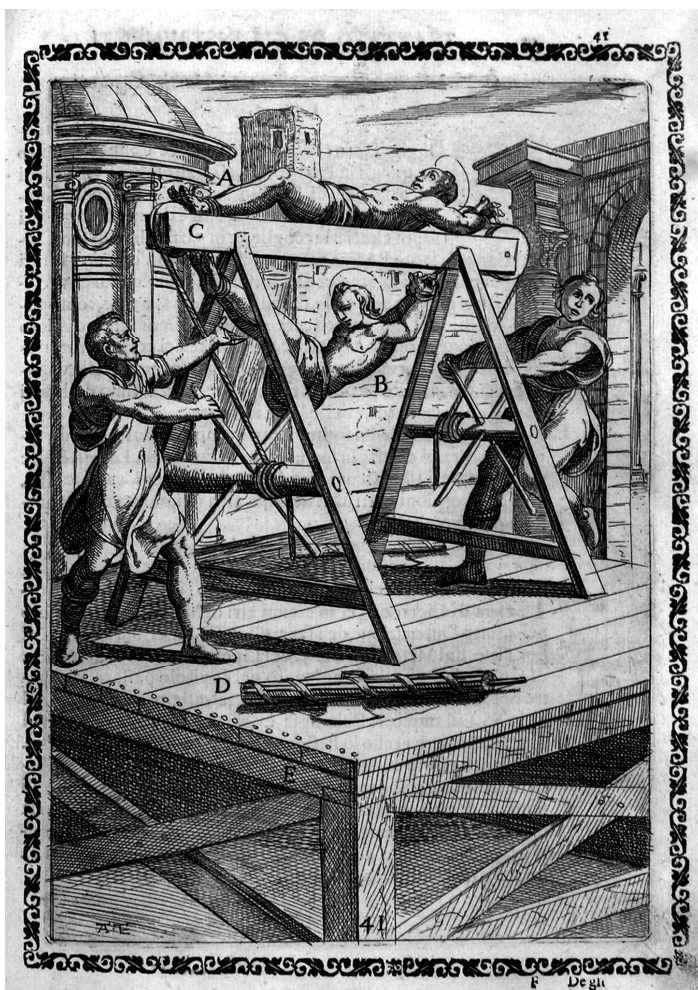

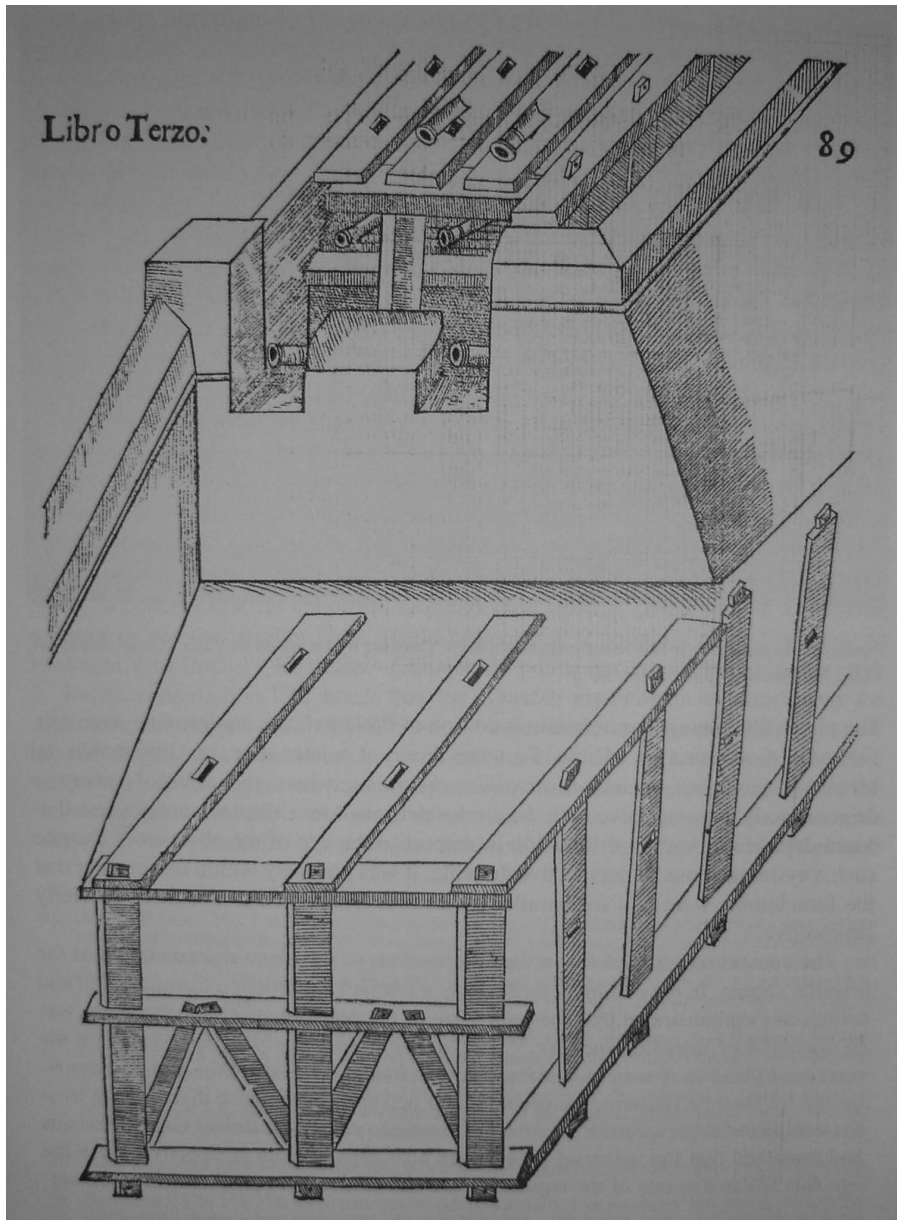
5j - Instrumenten met *equuleus* op achtergrond, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 79.

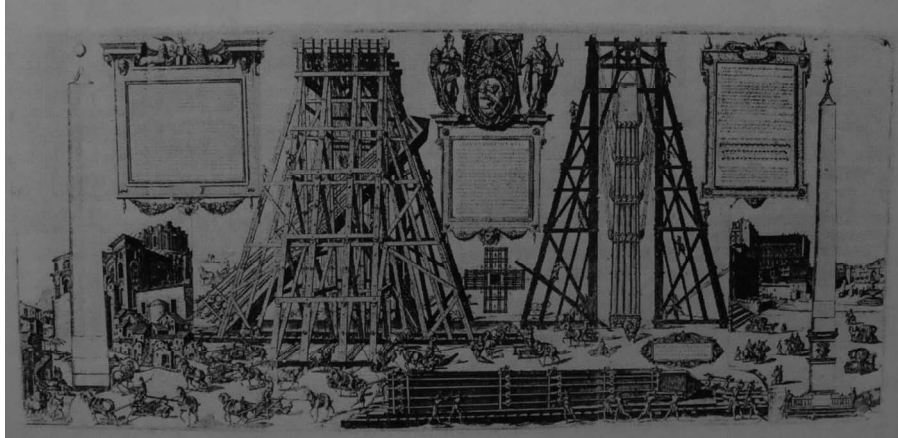
5k - *Equuleus*, tekening van Bozio, BibVal Ms. N.76.

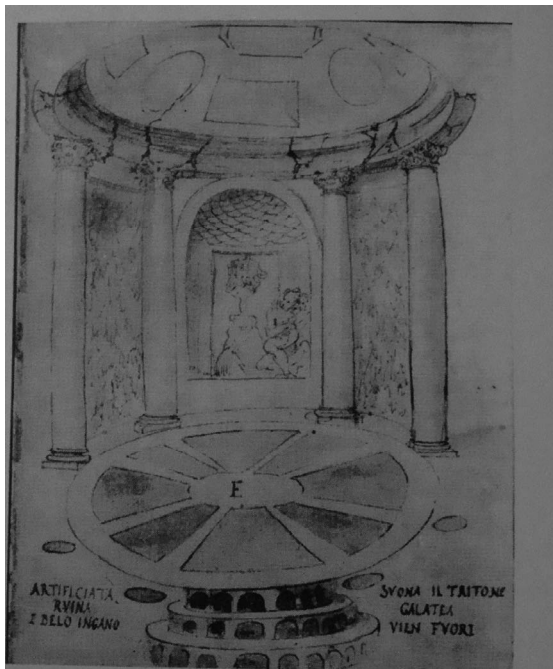
5l - *Equuleus*, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 45.

5m - Militaire axonometrie, gravure uit Girolamo Maggi, *Della fortificatione delle città*, uit: Wolfgang Lefèvre ed., *Picturing machines, 1400-1700* (Cambridge Mass. 2004).

5n - Obelisk, gravure van Giovanni Guerra, uit: Elena Parma Armani ed., *Libri di immagini, disegni e incisioni di Giovanni Guerra (Modena 1544-Roma 1618)*: Modena, Palazzo dei Musei, Sala Poletti, 18 marzo-30 aprile 1978 tent.cat. (Modena 1978).

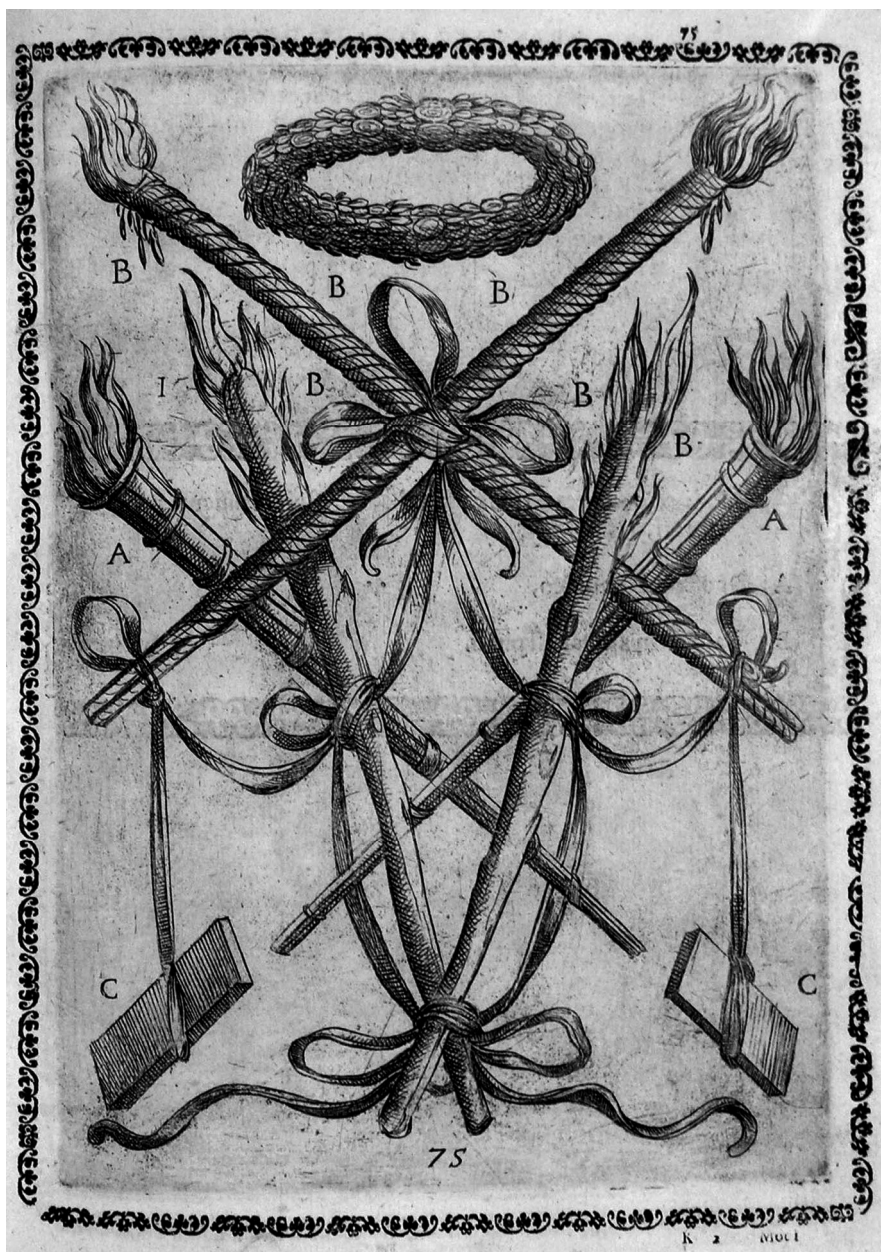

5o - Fontein, tekening van Giovanni Guerra, uit: Elena Parma Armani ed., *Libri di immagini, disegni e incisioni di Giovanni Guerra (Modena 1544-Roma 1618)*: Modena, Palazzo dei Musei, Sala Poletti, 18 marzo-30 aprile 1978 tent.cat. (Modena 1978).

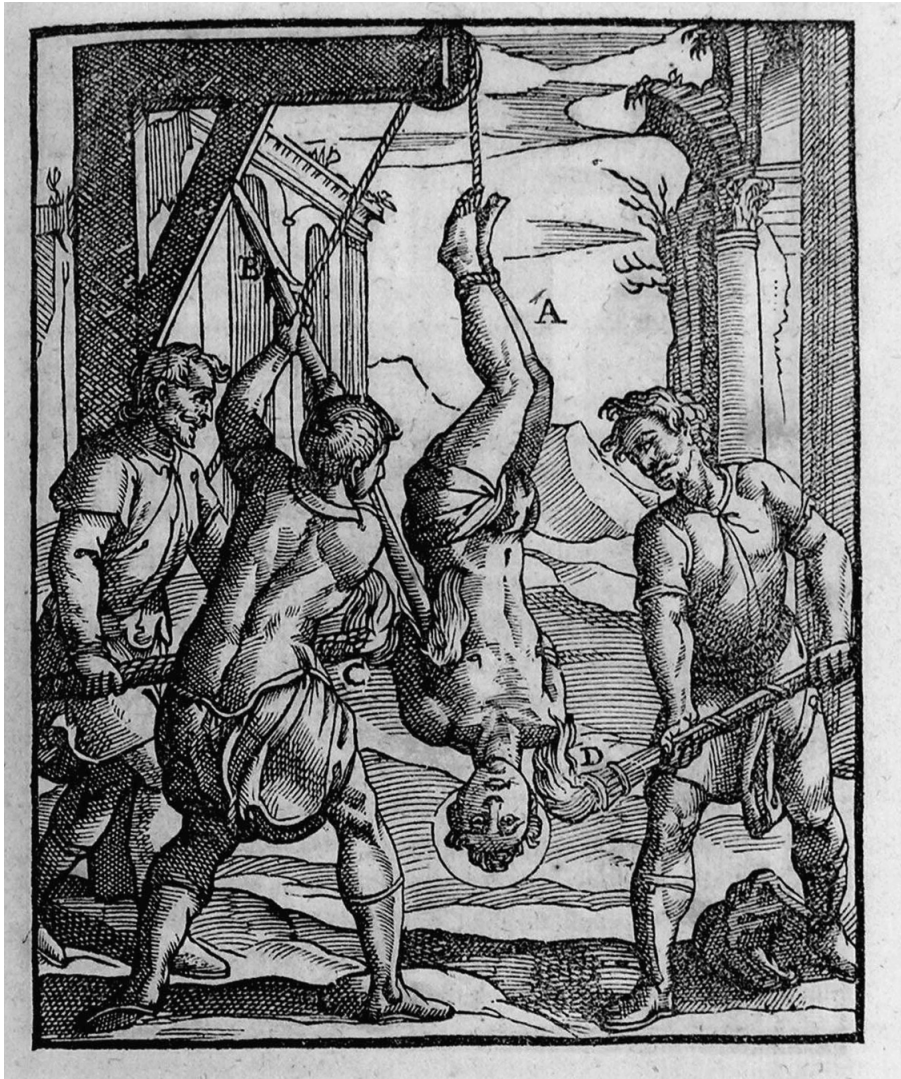

5p - Lampen, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 77.

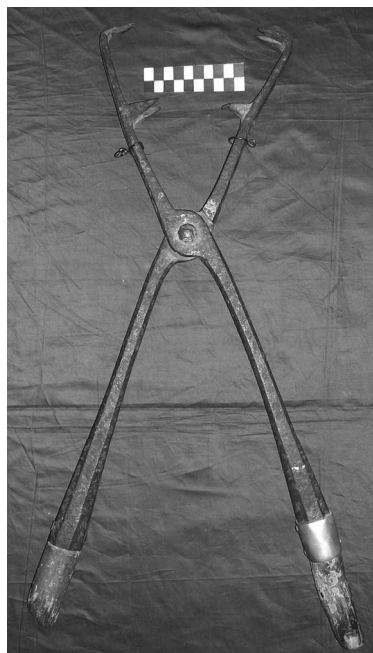
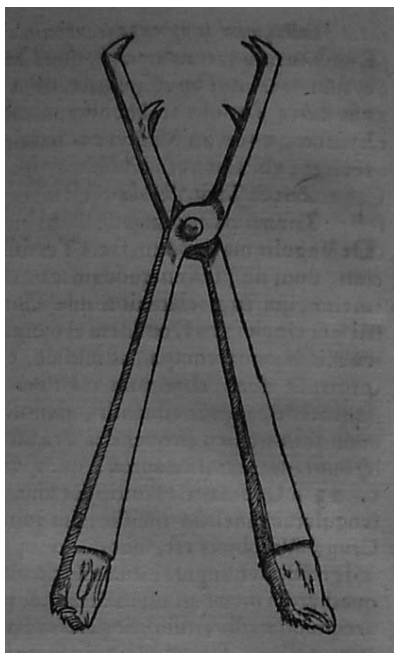

5q - Brand- en gloeiwerktuigen, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 75.

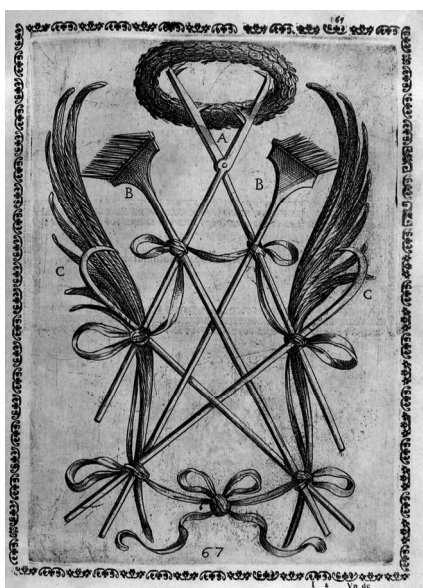

5r - Brand- en gloeiwerktuigen, gravure, uit: Antonio Gallonio, *De sanctorum martyrum cruciatibus liber* (Rome, Oratorium, 1594) 147.

5s (links) - *Ungula*, gravure, uit: Antonio Bosio, *Roma subterranea* ed. Giovanni Severano, transl. Paolo Aringhi (Rome 1651) Vol. I, 220.

5t (rechts) - *Ungula*, bewaard in *Tesoro di San Pietro*.

5u - *Ungula*, gravure, uit: Antonio Gallonio, *Trattato de gli instrumenti del martirio* (Rome, Donangeli, 1591) 67.